

१८८५
म. ग्रं. सं. ठाणे

पय
क. क्र. ६८८

पुस्तकालय

महाराष्ट्र

REFBK 0014793

REFBK-0014793

दीर्घ

पुस्तकालय, ठाणे. स्थळपत्र.

अनुक्र. ४००५५ } वि: ७१०५
७६३ }
संक्र. २९१५

भारतीय राष्ट्रगीत

~~~~~

REFBK-0014793

लेखक

REFBK-0014793

जनार्दन गंगाधर करंदीकर,

बी. ए., बी. टी.

वार्शी.

मूल्य : दोन रुपये

प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी,
जयन्त आणि कंपनी,
स. नं. ७२० चा २०,
नवी पेठ, पुणे ९.

आवृत्ति पहिली : सन १९५२
पुनर्मुद्रण पहिले : सन १९६५
नारळी पौर्णिमा : शके १८८७

७८
१९६५

मुद्रक :

न. शं. कुलकर्णी,
टीचर्स प्रिंटिंग प्रेस,
स. नं. ७२० चा २०,
नवी पेठ, पुणे ९.

धराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाजे. स्थळमत.
अनुक्रम..... ४००७५ } वि: ०५/०२
क्रमांक..... १६८३ } नोंद दि: २९/१५

स म र्प ण

माझ्या परमपूज्य,

प्रेमळ, विद्याव्यासंगी व ईश्वरभक्त मातुश्री

माननीय यशोदाबाई करंदीकर

यांना ही लेखनकृति

मी नम्रतापूर्वक सादर समर्पण करितों.

— जनार्दन गंगाधर करंदीकर

आशीर्वाद

१. “ तुमचा राष्ट्रीय गीतांचा संग्रह वाचला. आपण राष्ट्रीय गीतांत स्वातंत्र्यगीतें व ध्वजगीतें यांचा समावेश केला आहे व तो योग्यच आहे. कारण या सर्व प्रकारच्या गीतांचा अन्योन्यसंबंध निकटचा आहे. राष्ट्रीय गीतें या एकंदर विषयावर आपण केलेलें विवेचन कोणालाहि अभिनव वाटेल असेंच आहे. प्रत्येक गीताची पूर्वपीठिका शक्यतां दिलेली असून त्यावर केलेलें विवरण मनोरंजक आणि उद्बोधक आहे. कांहीं गीतांचीं आपण मराठी पद्यमय

भाषांतरें केलीं आहेत व तीं फार चांगलीं साधलीं आहेत. आपला हा संग्रह मराठी वाङ्मयातील एक अभिनव प्रकार तर ठरेलच, परंतु त्याबरोबर जनतेलाहि तो मोठा मार्गदर्शक होईल असें मला वाटतें; व या दृष्टीनें आपला हा प्रयत्न प्रशंसनीय आहे. ”

पां. म. वापट

२. वा. गं. खेर

मुंबई इलाख्याचे भूतपूर्व पंतप्रधान कै. बाल गंगाधर खेर या संग्रहा-संबंधी लिहितात—

“ श्री. ज. गं. करंदीकर यांचा राष्ट्रगीतांचा संग्रह मी पाहिला. हा नवीन उपक्रम राष्ट्रप्रेमाला चालना देणारा आहे. श्री. करंदीकरांनीं खूप परिश्रम केले आहेत. मला संग्रह आवडला. धन्यवाद. ”

— वा. गं. खेर

३. साने गुरुजी

“ आपण राष्ट्रीय गीतां-
विषयीं जें परिश्रमपूर्वक कार्य
करीत आहांत त्यासाठीं धन्य-
वाद. निरनिराळ्या राष्ट्रांचीं
राष्ट्रगीतें मराठी भाषेंत आणून
तुम्ही फार मोठें कार्य करीत
आहांत. हिंदुस्थानांतील अनेक
राष्ट्रगीतांचे जे आपण अनुवाद
केले आहेत, ते फारच उत्कृष्ट
व सहजसुंदर वाटले. मी
अधिक काय लिहूं? राष्ट्र-
प्रेमाच्या, स्वातंत्र्याच्या भावना
सर्व देशांतून कशा सारख्याच
दिसतात, हें पाहून मन
उच्चंबळतें. आपल्या देशा-
विषयींचें प्रेम ही एक जणुं
सहजभावना आहे. हें स्वदेशप्रेम

परकीयांचें अपहरण करणारें नसलें म्हणजे झालें. मराठीमध्ये आपलें हें
अभिनव पुस्तक प्रसिद्ध झालें तर एक मोलाची भर पडेल. मी आपणांस
सुयश चिंतितों.”

तुमचा—साने गुरुजी

४. प्रा. म. म. द. वा. पोतदार

बार्शीचे व्यासंगी शिक्षक माझे प्रिय शिष्य श्री. जनार्दन गंगाधर करंदीकर यांनी आज अनेक वर्षे देशोदेशींच्या राष्ट्रगीतांचा आणि ध्वजगीतांचा अभ्यास चालविला आहे. आतां स्वतंत्र भारतानेहि आपले राष्ट्रगीत आणि आपला राष्ट्रध्वज रूढ केला आहे. अशा काळीं तर जगांतील राष्ट्रगीते आणि ध्वजगीते यांचा अभ्यास करणे विशेषच उचित म्हटलें पाहिजे.

राष्ट्र, राष्ट्रगीते व ध्वजगीते यांबाबतच्या आधुनिक रूढ व स्वीकृत कल्पना आणि भारतीय परंपरा यांत साहजिकच भेद आहे.

भारतीय कल्पनांची मूळ परंपरा अधिक विशाल आणि उदात्त आहे. भारतांत कुलध्वजांची परंपरा फार प्राचीन आहे आणि त्यांत श्वेत, रक्त, भगवा अशा अनेक रंगांना स्थान मिळालेले असले तरी भगवा ध्वज, विशेषतः धार्मिक प्रकरणीं मोठी मान्यता पावलेला आहे. युद्धांत येथील राजे आपापले ध्वज वापरीत; चक्रवर्ती किंवा अधिराजे यांच्या ध्वजाखाली इतर राजे आपापल्या ध्वजांसह लढत.

सांप्रतकाळचे ध्वजवंदन, ध्वजपूजा, ध्वजसन्मान यांच्यासंबंधीचे नियम बहुतांशी पाश्चात्य संसर्गाने पुरस्कृत झालेले आहेत. भारतीय इतिहासाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणारास सांप्रतची एतत्प्रकरणीं रूढ असलेलीं कित्येक मते किंवा समजुती फार शिथिल असल्याचें सहज लक्षांत येईल. भारतांत पूर्वीच्या स्वराज्यपरंपरेत ध्वज आढळत असले तरी राष्ट्रगीते किंवा ध्वजगीते आढळत नाहींत, एवढी एक गोष्टहि या प्रकरणीं वरील विधानाची साक्ष पुरवील.

आतां आपण गीतस्वीकार केला आहे. भारत प्रत्यक्ष स्वतंत्र होण्याआधीं त्याच्या स्वातंत्र्याचे निस्सीम उपासक भारतासाठीं अशा गीतांची वा मानचिन्हांची योजना करीत आलेले होते. त्यांत जशी ज्याची नवभारत किंवा

भावी भारताविषयींची कल्पना दृढ झाली तशी गीतरचनाहि प्रकट झाली. सांप्रतचें राष्ट्रगीत आपण मान्य केलें आहे त्यांत 'जनगण' म्हणजे लोक-शाहीलाच आवाहन केलेलें आहे. काठिण प्रसंगांतून आपला जगविख्यात राष्ट्रकवि चतुराईनें महान् सत्याचा सुभग आविष्कार करून गेला.

श्री. करंदीकर यांनीं याप्रमाणें त्यांना संग्राह्य वाटलेलीं सुंदर आणि प्रेरक अशीं भिन्न भिन्न भाषांतील राष्ट्रगीतें एकत्रित करून त्यांचे विशेष व्यक्त करून आणि त्यांचा अर्थबोध विशद करून हा संग्रह तयार केला आहे. या संग्रहाच्या पठनानें तरुणांनाच नव्हे तर समस्त भारतप्रेमी आणि भारतनिष्ठ नागरिकांना मोठा उत्साह प्राप्त होईल. संकुचित दृष्टीचा त्याग करून विशाल, समावेशक आणि ऐक्यसाधक दृष्टिकोनाची जोपासना करतां येईल. ग्राह्या-ग्राह्यविचारहि करण्यास साधन मिळेल. अधिक अभ्यास वाढेल तशी दृष्टि अधिक निर्मळहि होत जाईल. श्री. करंदीकर यांनीं केलेली सेवा सर्वांना प्रिय, सेव्य आणि लाभदायक होईल याविषयीं मला संदेह वाटत नाही. हा ग्रंथ प्रसिद्ध केल्याबद्दल प्रकाशकहि प्रशंसेस पात्र आहेत.

मार्गशीर्ष शु. ४ शके १८७४

'लोककल्याण'

७७ शनिवार, पुणें २.

दत्तो वामन पोतदार.

पुस्तक स्थ. राज्यालय, ठाणे. स्थलमत.
 क्र. ४००७५ ..... वि: .....
 क्र. १६६३ ..... नोंद वि: २११५

कृतज्ञता व निवेदन

हिंदुस्थानच्या प्रमुख राष्ट्रगीतांचा हा संग्रह अवश्य त्या विवरणासह वाचकांपुढे ठेवण्यांत मला आनंद वाटत आहे. या पुस्तकांत हिंदुस्थानांतल्या

कांहीं प्रमुख भाषांतील प्रसिद्ध व निवडक अशीं गीतें संग्रहित केलीं आहेत. संस्कृत, हिंदी, उर्दू, गुजराथी, बंगाली, कच्छी व मराठी या भाषांतलीं गीतें मुळांत देऊन, मराठीखेरीज अन्य भाषांतील गीतांचा अनुवाद किंवा भावार्थहि दिला आहे. बहुतेक गीतांचें विवेचन केले आहे. त्यांत त्या गीताची पूर्वपीठिका, गीतांचा प्रसंग व महत्त्व व गीतकाराची माहिती शक्य तेथें दिली आहे. राष्ट्रगीतांतले विचार जरी सर्व भाषांत सामान्यतः सारखे असले तरी ते विचार मांडण्याची पद्धति प्रत्येक

भाषेंतली सारखीच असेल असें नाहीं. त्या पद्धतींत विविधता असल्यानें हीं गीतें वाचकांना उद्बोधक वाटतील अशी आशा आहे.

राष्ट्रीय गीतें या विषयावर माझे कांहीं लेख केसरी, सहायद्रि, चित्रमय-जगत्, वाङ्मयशोभा इत्यादि मराठी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले आहेत. मद्रासच्या इंडियन रिव्ह्यू या इंग्रजी मासिकांतहि या विषयावर माझे कांहीं लेख आले आहेत. त्यां सर्व लेखांचा उपयोग या पुस्तकांतील विवेचनांत झाला आहे.

या संग्रहांत मराठी गीतें थोडींच असून बाकीचीं जीं मराठी गीतें आहेत त्यांचा नुसता उल्लेख केला आहे. मराठी गीतें बहुतेक सर्व मराठी वाचकांच्या परिचयांतलीं आहेत व त्यांचा भावार्थहि स्पष्ट समजतो. परंतु इतर प्रांतीय भाषांतलीं गीतें सर्व मराठी वाचकांच्या परिचयाचीं असतीलच असें नाहीं. त्यामुळे भारतांतल्या अन्य भाषांमधलीं गीतें मुळांत व अर्थासह समजण्यांत विशेष नावीन्य वाटेल. त्यांतलीं कांहीं गीतें अशीं आहेत कीं, त्यांना अखिल भारतांत मान्यता प्राप्त झाली आहे. कांहीं गीतांचीं भाषांतरेंहि झालीं आहेत. ज्यांत विविध भाषा बोलल्या जातात अशा या स्वतंत्र भारतासारख्या विशाल

देशांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना जागृत होण्यासाठी त्यांतल्या प्रमुख भाषांत रचिलेल्या व प्रचलित असलेल्या राष्ट्रगीतांची ओळख असणे उचित आहे. एखाद्या बागेत निरनिराळ्या जातींचीं फुलझाडे असतात. त्यांना येणाऱ्या सुवासिक फुलांचे आकार, रूप, रंग, हे निरनिराळे असले तरी साऱ्या बागेत सर्वांचा एकच सुवास दरवळून राहतो. त्याप्रमाणे भिन्न भाषांतलीं गीते असलीं तरी त्या सर्वांत एकच राष्ट्रप्रेम व ऐक्यभावना व्यक्त होत आहे, असे आपणांला दिसेल. या सर्व भाषाभगिनींना आपल्या मातेबद्दल सारखेच उत्कट प्रेम वाटणे हे स्वाभाविक आहे. या संग्रहांत इंग्रजी गीतेहि अनुवादासह दिली आहेत. ती विदेशी भाषेतलीं असलीं तरी ती भारताचीं राष्ट्रीय गीते आहेत.

या पुस्तकाला ' भारतीय राष्ट्रगीते ' असे नांव दिले आहे. ह्याचें कारण यांत भारताचीं ' राष्ट्रगीते ' च दिलेलीं आहेत. राष्ट्रीय वाङ्मयाच्या अनेक प्रकारांपैकी ' राष्ट्रगीते ' हा एक प्रकार आहे. राष्ट्रगीताचीं प्रमुख लक्षणे पुढें या पुस्तकांत सांगितलीं आहेत. राष्ट्रीय वाङ्मय ही शब्दयोजना फारच व्यापक आहे. राष्ट्राचें किंवा राष्ट्राबद्दलचें जें वाङ्मय तें राष्ट्रीय वाङ्मय होय; ज्या वाङ्मयाच्या द्वारे आपण एका राष्ट्राचे घटक आहोंत अशी आपली भावना होते तें राष्ट्रीय वाङ्मय होय. ही आपलेपणाची नि एकत्वाची भावना नसेल किंवा जिला इंग्रजींत Will to live together असे म्हणतात ती भावना नसेल तर इतर अनेक समान गोष्टी असूनहि राष्ट्रीयत्व होऊं शकणार नाही. प्राणावांचून शरीर जसे निरुपयोगी आहे तसे या एकत्वाच्या भावनेवांचून आणि त्या भावनेतून उत्पन्न होणाऱ्या एकत्वाच्या इच्छेवांचून व कृतवांचून राष्ट्र निर्माण होऊं शकत नाही. म्हणून ज्या वाङ्मयामुळे अशी एकत्वाची भावना राष्ट्रांत उत्पन्न होईल तेंच खरें राष्ट्रीय वाङ्मय होय. राष्ट्रीय गीते हा एक विशिष्ट राष्ट्रीय वाङ्मय-प्रकार आहे. या दृष्टीने राष्ट्रीय गीतांत राष्ट्रगीते, ध्वजगीते, संचलनगीते, सामुदायिक प्रार्थनागीते, जनतागीते इत्यादि विविध गीतांचा समावेश होतो. त्यापैकी या पुस्तकांत राष्ट्रगीते व त्यांच्याशीं निकटचा संबंध असणारीं अशीं ध्वजगीते यांचा विचार केला आहे.

ज्या कवींचीं गीते संकलित केलीं आहेत ते सर्व कवि ख्यातनाम आहेत व त्यांचीं गीते सर्वमान्य व प्रचलित झालीं आहेत. ज्या ज्या कवींचीं गीते यांत

संकलित केलीं आहेत, त्या सर्वांना मी कृतज्ञतापूर्वक अभिवादन करतो. तसेच मुंबईच्या साउथ इंडिया असोसिएशनच्या कार्यकर्त्यांनी ' वन्दे मातरम् ' हे सुब्रह्मण्य भारतींचे तामिळ राष्ट्रगीत उपलब्ध करून दिले, त्याबद्दल मी त्यांचाहि आभारी आहे.

या संग्रहाला " सहाद्रि " मासिकाची मोठीच प्रेरणा मिळाली, याबद्दल " सहाद्रि " मासिकाचे विद्वान् व रसिक संपादक श्री. दि. वि. काळे, एम्. ए. यांचा मी आभारी आहे. या विषयावरील लेख वेळोवेळीं त्या मासिकांतून व मद्रासच्या " इंडियन रिव्ह्यू " मासिकांतून येत असतांना ठिकठिकाणांहून उत्तेजनपर पत्रे आलीं. जनतेला हे कार्य पसंत पडत आहे असा विश्वास उत्पन्न झाल्, व त्यामुळे या कार्याला अधिक चालना मिळाली. सेनापति बापट व त्यागवीर सानेगुरुजी यांनी मूळ लेख स्वतः पाहून त्यावर आपले शुभ संदेश दिले. मुंबई प्रांताचे विद्वान् व लोकप्रिय पंतप्रधान कै. बाळ गंगाधर खेर यांनी कार्यबाहुल्यांतसुद्धां सवड काढून हा संग्रह वाचला, उपयुक्त मार्गदर्शन केले, व आपला उत्साहवर्धक अभिप्राय दिला. माझे गुरुवर्य प्रा. महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार यांनी प्रथमपासून मला प्रोत्साहन देऊन आपला अभिप्रायहि दिला. या सर्व सुविख्यात सज्जनांचा मी अतिशय आभारी आहे.

मराठी भाषेत अशा राष्ट्रगीतांचा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा हा संग्रह प्रसिद्ध करण्याचे श्रेय माझे उत्साही स्नेही श्री. न. शं. कुलकर्णी यांना आहे. पुस्तकाचे अंतरंग व बहिरंग, विविध चित्रे व फोटो यांच्या साधनांनी त्यांनी सुशोभित केले आहे, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

प्रौढ वाचकांबरोबर विद्यार्थिवर्गालाहि या पुस्तकाचा उपयोग व्हावा अशी मला उमेद आहे.

वार्शा, ता. २४-११-१९५२

— जनार्दन गंगाधर करंदीकर.

अनुक्रमणिका

क्रमांक	गीताचें नांव	पृष्ठ
☆	राष्ट्रगीतें (समालोचन) ...	१३
१.	वन्दे मातरम् ...	२०
२.	हिन्दोस्ताँ हमारा ...	२३
३.	जनगणमन ...	२६
४.	इंडिया ...	३०
५.	ऐ मातृभूमि तेरे ...	३३
६.	जननि भारत ...	३६
७.	भारत हमारा देश है ...	३८
८.	अमारो देश ...	४०
९.	जय जय मा म्हारी ! ...	४४
१०.	जय जय बोलो हिंदुस्थान ...	४७
११.	अम भारतभूमि ! ...	५०
१२.	‘ आमार देश ’ ...	५५
१३.	‘ आमार जन्मभूमि ’ ...	५८
१४.	‘ अयि भुवन-मनोमोहिनि ’ ...	६१
१५.	नमो हिन्दुस्थान ! ...	६३
१६.	‘ AWAKE ’ ...	६६
१७.	‘ ज्योत जगायो ’ ...	६९
१८.	‘ करे वतायो ’ ...	७१
१९.	रणशिंग ...	७३
२०.	वैदिक राष्ट्रगीत ...	७५
२१.	समालोचन (ध्वजगीतें) ...	७९
२२.	हिंदुराष्ट्र-ध्वजगीत ...	८४
२३.	झेंडा-गीत ...	८६
२४.	जय जय प्यारे राष्ट्रनिशान ! ...	८८
२५.	जय राष्ट्रिय निशान ! ...	९०

क्रमांक	गीतांचें नांव	पृष्ठ
२६.	सिरपर तिरंगा झण्डा जलवा दिखा रहा है !	... ९२
२७.	भारतभाग्यविधायक झंडो	... ९४
२८.	नवहिंदराष्ट्रझेंड्या । प्रणामा घे या...	९७
२९.	नवहिंदराष्ट्रझेंडा	... ९८
३०.	जय जय प्यारा भारत देश	... १०१
३१.	वन्दे मातरम्	... १०३

एकंदर गीतें ३० आहेत. क्रमांक २१ यांत गीत नसून ध्वजगीतांचें समालोचन आहे.

☆ ☆ राष्ट्रीय गीतें

राष्ट्रगीतांचें स्थान

राष्ट्रगीतांनीं वाङ्मयाचें एक महत्वाचें दालन सुशोभित केलें आहे. जगांतील बहुतेक प्रसिद्ध राष्ट्रांचीं राष्ट्रगीतें आहेत. वाङ्मय-क्षेत्रांत ज्याला राष्ट्रीय वाङ्मय असें म्हणतां येईल त्यांत अशा गीतांचा अवश्य समावेश केला पाहिजे. राष्ट्रांत ज्यामुळें एकत्वाची भावना उत्पन्न होते तेंच खरें राष्ट्रीय वाङ्मय होय. याप्रमाणें राष्ट्रीय जीवनाचें संगोपन करणें हें जर राष्ट्रीय साहित्याचें कार्य आहे असें म्हटलें, तर त्यांत राष्ट्रगीतांचें स्थान निःसंशय मोठें आहे. कोणतीहि उदयोन्मुख जनता असो, तिला आपल्या राष्ट्राबद्दल प्रेम घाटणें साहजिक असतें, आणि या प्रेमांमुळेंच त्यांना आपली उन्नति करून घेतां येते. आपल्या उज्ज्वल इतिहासाचे गोडवे गाऊन त्याबरोबरच नवीन पिढीला प्रोत्साहक अशीं कवनें करण्याची स्फूर्ति या राष्ट्रप्रेमांतूनच उत्पन्न होत असते. राष्ट्रावर जेव्हां एखादा बिकट प्रसंग येतो किंवा ज्या वेळीं राष्ट्राला स्वतःचा उद्धार करावयाचा असतो अशा वेळीं सबंध राष्ट्राच्या भावना तीव्र झालेल्या असतात व त्याच भावना राष्ट्रगीतांत व्यक्त होतात. मग अशा राष्ट्रगीताला चिरस्थायी स्वरूप प्राप्त होतें. किंबहुना कालांतरानें तें राष्ट्रगीत मंत्रस्वरूप बनून जातें.

राष्ट्रभावना आणि राष्ट्रगीत :

याप्रमाणें सबंध राष्ट्रांत ज्या भावना जनतेच्या हृदयांत उचंबळत असतात त्या एखाद्या लहानशा राष्ट्रगीतांतून जितक्या प्रभावी रीतीनें प्रकट होतात

तितक्या दुसऱ्या कोणत्याहि साधनांनीं प्रकट होत नाहीत. राष्ट्रगीतांचा विशेष तो हाच होय. जनतेच्या मनांत बिंबलेली राष्ट्रभावना कवीनें शब्द-रूपाने एकदां व्यक्त केली म्हणजे मग ती पिढ्यान् पिढ्या नष्ट होत नाही. त्या भावनेला दडपून टाकण्याचा कोणीं कितीहि प्रयत्न केला तरी तो निष्फळ होतो. रानांत गवत उगवतें पण तें उगविण्याचें कार्य जसें कोणाला थांबवितां येत नाही, किंवा वसंत ऋतूंत वृक्षाला पालवी फुटते ती जशी कायद्यानें बंद करतां येत नाही, त्याप्रमाणें राष्ट्रभावना एकदां हजली कीं तिला दावून टाकण्याचे कितीहि प्रयत्न झाले तरी तिला पुनः पुनः जोराचे अंकुर येत असतात. कोणत्याहि देशांतील राष्ट्रगीतांची परंपरा अशीच आहे. राष्ट्रांत धैर्य उत्पन्न करण्याला व आत्मविश्वास टिकविण्याला राष्ट्रगीते हीं प्रभावशाली ठरलीं आहेत. राष्ट्रगीतांचें हें सामर्थ्य लक्षांत घेऊनच कीं काय, एका ग्रंथकाराने म्हटलें आहे, “ राष्ट्रगीते करण्याची सत्ता मला द्या, मग कायदे कोणी कां करीना ! ”

राष्ट्रीय भावना ही संकुचित मनोवृत्ति नाही :

स्वतःला विश्वप्रेमी समजणारे कांहीं लोक हें राष्ट्रप्रेम म्हणजे एक संकुचित मनोवृत्ति आहे असें म्हणतात. त्यांच्या मते या राष्ट्रभावनेमुळे आपलाच देश काय तो मोठा असा उगीचच पोकळ अभिमान उत्पन्न होतो ! असली ही मर्यादित राष्ट्रभावना म्हणजे त्यांच्या मते आंतरराष्ट्रीय भावनेच्या किंवा विश्वप्रेमाच्या मार्गावरील एक धोंड आहे ! युरोप, अमेरिका या ठिकाणीं आंतरराष्ट्रीय भावना बळावत आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे; परंतु थोडा विचार केला तर हीं त्यांचीं विधानें वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणारीं आहेत असेंच आढळून येईल. कारण ते म्हणतात ती आंतरराष्ट्रीय भावना तेथें केव्हां बळावली याचा त्यांनीं विचार केला पाहिजे. युरोप, अमेरिकेंत जेथें आंतरराष्ट्रीयत्वाचें वारें संचरत आहे असें हे विश्वप्रेमी लोक म्हणतात तेथें राष्ट्रीय भावना जनतेमध्ये आधींच उत्तम प्रकारें बिंबलेली होती असें दिसून येतें, इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, जर्मनी, रशिया, युनायटेड स्टेट्स्, तुर्कस्थान इत्यादि राष्ट्रे राष्ट्रिय भावनेच्याच प्रभावाने एवढीं उदयाला आलीं आहेत. नाहीतर येतीं ना. सुप्रसिद्ध इटालियन राष्ट्रभक्त जोसेफ मॅझिनी हे एके

ठिकाणीं म्हणतात कीं, “ प्रत्येक राष्ट्राला आपल्याहून पलीकडच्या जगाकडे म्हणजे सर्व मानवजातीच्या हिताकडे पाहणें अवश्य आहे. पण तें केव्हां शक्य होईल ? तर जेव्हां आधीं राष्ट्रीय भावनेचा टेकावा मिळून तें राष्ट्र वरतीं येईल तेव्हां. ” मॅझिनीचे हे उद्गार यथार्थच आहेत.

भारताचीं राष्ट्रीय गीतें :

ही राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याचें काम राष्ट्रगीतें उत्तम प्रकारें करतात. पाश्चिमात्य राष्ट्रांत राष्ट्रगीतांचा प्रसार शें-दीडशें वर्षांपूर्वीचाच आहे; पण आपल्याकडे त्या पद्धतीचें वाङ्मय हजारों वर्षांपासून प्रचलित आहे. मंत्र-पुष्पांजलीचे वेळीं “ स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं.....समुद्रपर्यंताया एकराट् इति, ” इत्यादि जें आपण म्हणतो त्याला भारताचें राष्ट्रगीतच म्हणतां येईल. कारण त्यांत साऱ्या भरतभूमीला एकराष्ट्रीयत्व दिलेलें असून हा देश स्वातंत्र्य-वैभवाच्या शिखरावर त्या प्राचीन काळीं कसा आरूढ झाला होता याचें त्यांत बहारीचें वर्णन आहे. अमरकोशांतील पुष्कळांच्या परिचयांतला श्लोक ‘ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः ’ हा तरी राष्ट्रीय भावनेचाच द्योतक नव्हे काय ? अलीकडच्या काळांत राष्ट्रीय भावना जागृत होण्यास या देशांत, विशेषतः राजपुतान्यांत भाटांचीं चारण-गीतें व महाराष्ट्रांत शाहिरांचे पोवाडे यांचा फार उपयोग होई; परंतु गेल्या शंभर सवार्शें वर्षांत अशा प्रकारच्या गीतांची रचना लुप्त होत चालली. पुढें पुढें साऱ्या भारतवर्षाकडे अधिकाधिक एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेनें पाहण्याचे दिवस आले. हळूहळू भारतीय राष्ट्रगीतें होऊं लागलीं. हीं राष्ट्रगीतें हिंदुस्थानांत राहणाऱ्या सर्व धर्मांच्या लोकांनीं केलीं आहेत. तसेंच, हिंदुस्थानावद्दल ज्यांना आत्मीय भावना वाटते अशा परस्थांनींही केलीं आहेत. बाबू वंकिमचंद्र, रवींद्रनाथ ठाकूर, सरोजिनी नायडू, सुब्रह्मण्य भारती, सरलादेवी चौधराणी, टी. एल. वासवानी, स्वामी विवेकानंद, द्विजेंद्रलाल राय, हरींद्रनाथ चट्टोपाध्याय, आनंदराव टेकाडे, ना. वा. टिळक, सावरकर, बापट, गोविंद व यशवंत कवि, तिवारी, गुर्जरकवि न्हाणालाल इत्यादि विविध प्रान्तस्थ लोकांनीं जशीं भारतीय राष्ट्रगीतें लिहिलीं आहेत, तशीं डॉ. अँनी बेझंट, महम्मद इक्बल, रफीक, कझिन्स, रहिमा तय्यबजी, अँड्र्यूज यांनींही भारतीय राष्ट्रगीतें लिहिलीं आहेत.

राष्ट्रगीतांचे तीन प्रकार :

भारतीय राष्ट्रगीतांचे तीन प्रकारांनीं वर्गीकरण करतां येईल. कांहीं गीतांत प्रामुख्याने हिंदुस्थानच्या नैसर्गिक शोभेचे वर्णन आले आहे. बंकिमचंद्रांचे “ वन्दे मातरम्, ” मुहम्मद इक्बल यांचे “ हिंदुस्थान हमारा, ” ना. वा. टिळक यांचे “ प्रियकर हिंदिस्तान, ” श्रीधर पाठक यांचे “ जय जय प्यारा भारत देश, ” रवींद्रनाथांचे “ अयि भुवनमनोमोहिनि ” हीं गीते पहिल्या प्रकारांत उदाहरणादाखल सांगतां येतील. राष्ट्रीय गीतांच्या दुसऱ्या प्रकारांत मुख्यतः हिंदुस्थानच्या गतवैभवाचीं चित्रे रंगविलेलीं आहेत. टेकाडे यांचे “ हा हिंद देश माझा, ” सत्येंद्रनाथ टागोरांचे “ हिंदपुत्र, ” सरोजिनी नायडूंचे “ Eternal India, ” रवींद्रनाथांचे “ जनगणमन, ” अशीं कित्येक या प्रकारचीं सुंदर व प्रभावी गीते आहेत. राष्ट्रगीतांचा जो तिसरा प्रकार आहे त्यांत हिंदवासीयांना परिस्थितीची जाणीव करून दिलेली असून आतां “ जागे व्हा ” असा संदेश दिला आहे. या प्रकारांत स्वामी विवेकानंद, वासवानी, स्वामी सत्यदेव, सरलादेवी चौधराणी, गुर्जर कवि न्हाणालाल, आंध्र कवि सुब्रह्मण्य भारती, महाराष्ट्रीय कवि गोविंद, तिवारी टेकाडे, सेनापति बापट यांनीं रचिलेलीं कांहीं गीते फार सरस आहेत. वासवानी यांनीं राष्ट्राकरितां स्वार्थत्याग करणे कित्ती अवश्य असते हे आपल्या गीतांतून सांगितले आहे. सर्व राष्ट्रीय कवींनीं आपापल्या गीतांतून हिंदुस्थानाच्या भविष्यकाळासंबंधीं उज्ज्वल आशावादच प्रकट केला आहे. भारताला नुकतीच स्वातंत्र्याची प्राप्ति झाली त्यापूर्वीं कित्येक वर्षे आधीं छातीठोकपणे “ न टळे आतां विधीला । स्वातंत्र्य भारताला । ” असें सांगणारे कवि टेकाडे, किंवा “ Will India be defeated long ? It cannot be ” असें सांगणारे कवि वासवानी यांचे उद्गार हे राष्ट्रगीतांच्या महत्त्वाचे निदर्शक आहेत, यांत शंका नाही. सारांश, ज्याला आदर्श राष्ट्रगीत म्हणतां येईल, अशा गीतांमध्ये त्या राष्ट्राचे स्वातंत्र्यगान असून शिवाय त्या राष्ट्राची निसर्गशोभा, त्या राष्ट्राची उज्ज्वल पूर्वपरंपरा, प्रचलित परिस्थिति व भविष्यकाळासंबंधीं आशावाद यांचा उल्लेख असतो.

इतर देशांचीं राष्ट्रगीतें :

पाश्चिमात्य राष्ट्रगीतांचा उदय अलीकडच्या दोन-तीनशें वर्षांतला आहे. आयर्लंड हें राष्ट्र कित्येक वर्षे परतंत्र होते. त्या स्थितींत त्यांच्या राष्ट्रीय कवींनीं जीं गीतें रचिलीं त्यांत स्वातंत्र्यसंपादनाची तीव्र उत्कंठा व राष्ट्राच्या भवितव्याबद्दल आशावाद व्यक्त केलेला आहे. त्या गीतांनीं जनतेला प्रेरणा दिली. " ऐक्य," " कसें मरावें तें आम्हांला शिकवा " हीं आयर्लंडचीं राष्ट्रगीतें नमुन्यादाखल सांगतां येतील. दुहीनें व घरभेदीपणानें अनेक वर्षे जर्जर निहतबल झालेल्या चीन देशाच्या कांहीं वर्षापूर्वीं रचलेल्या गीतांतहि ऐक्यस्थापनेची तळमळ आढळून येते. हिंदुस्थानांतल्या राष्ट्रगीतांप्रमाणें त्यांच्याहि गीतांत राष्ट्रांतील लोकांनीं वंधुभावानें राहण्याविषयीं कळकळीचा संदेश दिला आहे. आतां ब्रिटनसारख्या वैभवशाली राष्ट्रांचीं गीतें पाहा ! " ब्रिटनचे लोक कधींहि गुलाम होणार नाहीत." (Britons never will be slaves) ही ब्रिटिशांची राष्ट्रोक्ति आहे. " असंख्य युगें लोटलीं तरी आमचें राज्य टिकणार " ही जपानची राष्ट्रोक्ति आहे. फ्रान्सचें " मार्सेलिस " या नांवाचें अत्यंत आवेशयुक्त राष्ट्रगीत आहे. " आमचें ऐक्य व स्वातंत्र्य यांनीं काळावर विजय मिळविला आहे, " असें युनायटेड स्टेट्सच्या राष्ट्रगीतांत म्हटलें आहे. अशीं जयिष्णु राष्ट्रगीतें अनेक आहेत.

अभिनव भारताचीं राष्ट्रीय गीतें :

आतां भारताला स्वातंत्र्य-प्राप्ति झाली असल्यानें अभिनव भारताचीं राष्ट्रीय गीतें यापुढेंच व्हावयाचीं आहेत. काळ झपाट्यानें बदलत आहे. अर्थात् हा बदल राष्ट्रगीतांतहि प्रतिबिंबित होईल यांत काय नवल ? परंतु हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र आहे, हा महत्त्वाचा संदेश त्यांत सारखाच प्रतिबिंबित होणार ! हा संदेश हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेल्या या विस्तीर्ण देशाच्या कानाकोपऱ्यांत गेला पाहिजे. हिंदुस्थान हें एक अखंड अविभाज्य राष्ट्र नसून तें अनेक राष्ट्रांचें कडबोळें आहे, असले घातकी विचार ज्यामुळें सूचित होतील तें आपलें राष्ट्रगीतच नव्हे. भौगोलिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या हा देश एका ध्येयानें व कार्यानें प्रेरित झालेला आहे, व म्हणून त्यांत कितीहि

राष्ट्रगीतांचे तीन प्रकार :

भारतीय राष्ट्रगीतांचे तीन प्रकारांनी वर्गीकरण करता येईल. कांहीं गीतांत प्रामुख्याने हिंदुस्थानच्या नैसर्गिक शोभेचे वर्णन आले आहे. वंकिमचंद्रांचे “ वन्दे मातरम्, ” मुहम्मद इक्बल यांचे “ हिंदुस्थान हमारा, ” ना. वा. टिळक यांचे “ प्रियकर हिंदिस्तान, ” श्रीधर पाठक यांचे “ जय जय प्यारा भारत देश, ” रवींद्रनाथांचे “ अयि भुवनमनोमोहिनि ” हीं गीते पहिल्या प्रकारांत उदाहरणादाखल सांगतां येतील. राष्ट्रीय गीतांच्या दुसऱ्या प्रकारांत मुख्यतः हिंदुस्थानच्या गतवैभवाचीं चित्रे रंगविलेलीं आहेत. टेकाडे यांचे “ हा हिंद देश माझा, ” सत्येंद्रनाथ टागोरांचे “ हिंदपुत्र, ” सरोजिनी नायडूंचे “ Eternal India, ” रवींद्रनाथांचे “ जनगणमन, ” अशीं कित्येक या प्रकारचीं सुंदर व प्रभावी गीते आहेत. राष्ट्रगीतांचा जो तिसरा प्रकार आहे त्यांत हिंदवासीयांना परिस्थितीची जाणीव करून दिलेली असून आतां “ जागे व्हा ” असा संदेश दिला आहे. या प्रकारांत स्वामी विवेकानंद, वासवानी, स्वामी सत्यदेव, सरलादेवी चौधराणी, गुर्जर कवि न्हानालाल, आंध्र कवि सुब्रह्मण्य भारती, महाराष्ट्रीय कवि गोविंद, तिवारी टेकाडे, सेनापति वापट यांनीं रचिलेलीं कांहीं गीते फार सरस आहेत. वासवानी यांनीं राष्ट्राकरितां स्वार्थत्याग करणे कित्ती अवश्य असते हे आपल्या गीतांतून सांगितले आहे. सर्व राष्ट्रीय कवींनीं आपापल्या गीतांतून हिंदुस्थानाच्या भविष्यकाळासंबंधीं उज्ज्वल आशावादच प्रकट केला आहे. भारताला नुकतीच स्वातंत्र्याची प्राप्ति झाली त्यापूर्वीं कित्येक वर्षे आधीं छातीठोकपणे “ न टले आतां विधीला । स्वातंत्र्य भारताला । ” असें सांगणारे कवि टेकाडे, किंवा “ Will India be defeated long ? It cannot be ” असें सांगणारे कवि वासवानी यांचे उद्गार हे राष्ट्रगीतांच्या महत्त्वाचे निदर्शक आहेत, यांत शंका नाही. सारांश, ज्याला आदर्श राष्ट्रगीत म्हणतां येईल, अशा गीतांमध्ये त्या राष्ट्राचे स्वातंत्र्यगान असून शिवाय त्या राष्ट्राची निसर्गशोभा, त्या राष्ट्राची उज्ज्वल पूर्वपरंपरा, प्रचलित परिस्थिति व भविष्यकाळासंबंधीं आशावाद यांचा उल्लेख असतो.

इतर देशांची राष्ट्रगीते :

पारिचमात्य राष्ट्रगीतांचा उदय अलीकडच्या दोन-तीनशे वर्षांतला आहे. आयर्लंड हे राष्ट्र कित्येक वर्षे परतंत्र होते. त्या स्थितीत त्यांच्या राष्ट्रीय कवींनी जीं गीते रचिलीं त्यांत स्वातंत्र्यसंपादनाची तीव्र उत्कंठा व राष्ट्राच्या भवितव्यावद्दल आशावाद व्यक्त केलेला आहे. त्या गीतांनीं जनतेला प्रेरणा दिली. " ऐक्य," " कसें मरावे तें आम्हांला शिकवा " हीं आयर्लंडचीं राष्ट्रगीते नमुन्यादाखल सांगतां येतील. दुहीनें व घरभेदीपणानें अनेक वर्षे जर्जर निहतबल झालेल्या चीन देशाच्या कांहीं वर्षांपूर्वीं रचलेल्या गीतांतहि ऐक्यस्थापनेची तळमळ आढळून येते. हिंदुस्थानांतल्या राष्ट्रगीतांप्रमाणें त्यांच्याहि गीतांत राष्ट्रांतील लोकांनीं वंधुभावानें राहण्याविषयीं कळकळीचा संदेश दिला आहे. आतां ब्रिटनसारख्या वैभवशाली राष्ट्रांचीं गीते पाहा ! " ब्रिटनचे लोक कधींहि गुलाम होणार नाहींत." (Britons never will be slaves) ही ब्रिटिशांची राष्ट्रोक्ति आहे. " असंख्य युगे लोटलीं तरी आमचें राज्य टिकणार " ही जपानची राष्ट्रोक्ति आहे. फ्रान्सचें " मार्सेलिस " या नांवाचें अत्यंत आवेशयुक्त राष्ट्रगीत आहे. " आमचें ऐक्य व स्वातंत्र्य यांनीं काळावर विजय मिळविला आहे, " असें युनायटेड स्टेट्सच्या राष्ट्रगीतांत म्हटलें आहे. अशीं जयिष्णु राष्ट्रगीते अनेक आहेत.

अभिनव भारताचीं राष्ट्रीय गीते :

आतां भारताला स्वातंत्र्य-प्राप्ति झाली असल्यानें अभिनव भारताचीं राष्ट्रीय गीते यापुढेंच व्हावयाचीं आहेत. काळ झपाट्यानें बदलत आहे. अर्थात् हा बदल राष्ट्रगीतांतहि प्रतिबिंबित होईल यांत काय नवल ? परंतु हिंदुस्थान हे एक राष्ट्र आहे, हा महत्त्वाचा संदेश त्यांत सारखाच प्रतिबिंबित होणार ! हा संदेश हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेल्या या विस्तीर्ण देशाच्या कानाकोपऱ्यांत गेला पाहिजे. हिंदुस्थान हे एक अखंड अविभाज्य राष्ट्र नसून तें अनेक राष्ट्रांचें कडबोळें आहे, असले घातकी विचार ज्यामुळें सूचित होतील तें आपलें राष्ट्रगीतच नव्हे. भौगोलिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या हा देश एका ध्येयानें व कायानें प्रेरित झालेला आहे, व म्हणून त्यांत कितीहि

जातीजमाती असल्या तरी त्याचें एकराष्ट्रीयत्व कायम आहे. हा संदेश जनतेच्या हृदयांत विंबविण्याचें कार्य जें करील तेंच आपलें खरें राष्ट्रगीत होय. यावरून अभिनव भारताचीं राष्ट्रगीते कोणत्या स्वरूपाचीं असावीं या प्रश्नाला महत्त्व प्राप्त होतें. हिंदुस्थानला राजकीय स्वातंत्र्य तर मिळालेंच आहे, पण तें टिकवावयाचें तर सामाजिक व आर्थिक दृष्टींनीं हि हा देश सुखी नि समृद्ध झाला पाहिजे. पन्नास वर्षांपूर्वी नाशिकचे सुप्रसिद्ध राष्ट्रकवि कै. गोविंद यांनीं आपल्या एका कवितेंत आम्हांला सर्वांगीण स्वातंत्र्य कसें पाहिजे तें फार मार्मिक रीतीनें सांगितलें आहे. ते म्हणतात : “ राष्ट्र-स्वातंत्र्य द्या हिंदभूला नवें । धर्म-स्वातंत्र्य तें हिंदभूला हवें । ज्ञान-स्वातंत्र्य ती प्रार्थुनी मागते । हिंदभू वांछिते सकल स्वातंत्र्य तें ॥ ” राजकीय स्वातंत्र्याप्रमाणें या देशांत धार्मिक स्वातंत्र्य व ज्ञान-स्वातंत्र्य वा शिक्षण-स्वातंत्र्यहि राहिलें पाहिजे. किंबहुना आम्हांला सर्व प्रकारचें स्वातंत्र्य पाहिजे आहे. हें राष्ट्र निधर्मि आहे असें जेव्हां म्हटलें जातें तेव्हां त्याचा अर्थ या राष्ट्रांत पूर्णतेनें धार्मिक स्वातंत्र्य आम्हांला आहे असा अर्थ ध्वनित होतो. एका धर्मांतल्या लोकांनीं इतर धर्मीयांच्या न्याय्य हक्कांवर गदा न आणतां आपापल्या योग्य कक्षेंत राहूनच धर्मस्वातंत्र्याचा असा अर्थ घेण्यांतच खरी राष्ट्रीय भावना प्रकट होते व ती राजकीय स्वातंत्र्यास पोषक होते. उलट, जात्यंधता आणि स्वार्थी वृत्ति यांमुळे एकराष्ट्रीयत्वाला फांटा दिला जातो ! हिंदुस्थानांत विविध धर्मांचे व विविध जातींचे लोक असले तरीहि ते आपापल्या मर्यादा ओळखून व जुटीची भावना कायम ठेवून राहतील तरच तें मिळालेलें स्वातंत्र्य टिकवूं शकतील. जातीय वृत्ति, आर्थिक लोभ, सामाजिक अनिष्ट भेद हे कमी झाल्यानेंच हिंदुस्थानांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना वाढत जाईल. हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र नसून अनेक राष्ट्रांची खिचडी त्यांत आहे व म्हणून हिंदुस्थानाचे अनेक तुकडे पाडून त्याचीं निरनिराळीं राष्ट्रे बनविलीं पाहिजेत असें म्हणणाऱ्यांची अत्यंत कीव करावी लागते ! कारण गेल्या शंभर वर्षांचा इतिहास पाहिला तरी हिंदुस्थान हें एक सुसंघटित राष्ट्र बनत चाललें आहे असें तो इतिहास धडधडीत सांगतो. या इतिहासाकडे डोळेझांक करून चालणार नाहीं. राष्ट्रीय कवींचें काम हेंच कीं, हिंदुस्थानच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या राजमार्गांत अराष्ट्रीयत्वाचे, द्विराष्ट्रीयत्वाचे

नि बहुराष्ट्रीयत्वाचे कांटे जर कोणीं उपद्व्यापी नि स्वार्थी लोकांनीं पेरून ठेवले असतील तर ते त्यांनीं आपल्या राष्ट्रगीतांच्या प्रखर तेजानें जाळून टाकावयाचे आहेत व आपण विविध प्रांतीय व विविध भाषा बोलणारे असलों तरी एकाच राष्ट्राचे घटक आहोंत, साऱ्या राष्ट्राच्या हितांत नि भवितव्यांत प्रत्येकाचें हित नि भवितव्य सांठविलेलें आहे. हा संदेश राष्ट्रगीतांनीं दिला आणि ही भावना अधिकाधिक बळकट झाली, तर केवढें तरी कार्य होईल !

आतां यापुढें वाचकांना भारतीय राष्ट्रगीतांचा अधिक परिचय क्रमशः करून द्यावयाचा आहे. यांतील वरींच राष्ट्रगीते मराठीहून अन्य भाषांत झालेलीं आहेत. म्हणून प्रथम मूळ गीत देऊन नंतर त्याचा मराठी अनुवाद केला आहे. कांहीं ठिकाणीं विवेचनात्मक परीक्षणहि केले आहे. या परीक्षणांत गीताची पूर्वपीठिका, गीताचा प्रसंग, गीतकाराची माहिती शक्य तेथें दिली आहे. विविध गीते यांत आलेलीं आहेत. त्यांचें महत्त्व कोणतें यासंबंधींहि विवेचन आहे. या विषयावर माझे कांहीं लेख केसरी, सत्याद्रि, चित्रमयजगत्, वाङ्मयशोभा इत्यादि मराठी नियतकालिकांत प्रसिद्ध झाले आहेत. तसेंच मद्रासच्या 'इंडियन रिव्ह्यू' या इंग्रजी मासिकांतहि माझे कांहीं लेख या विषयावर प्रसिद्ध झाले आहेत. त्या सर्व लेखांचा उपयोग या पुस्तकांतल्या विवेचनांत केला आहे.

एकंदर राष्ट्रीयगीत-वाङ्मयांत "राष्ट्रगीते" हा एक वाङ्मय-प्रकार अर्थात् अत्यंत महत्त्वाचा - असा आहे. राष्ट्रगीतांशींच निगडित अशीं ध्वजगीते आहेत. प्रथम या संग्रहांत राष्ट्रगीते व ध्वजगीते यांचा विचार करावयाचा आहे. इतर प्रकारचीं राष्ट्रीय गीते म्हणजे, स्वातंत्र्यगीते, संचलनगीते, सामुदायिक प्रार्थनागीते व जनतागीते यांचा विचार यथावकाश करावयाचा आहे. याबद्दलचा उल्लेख प्रारंभीच्या 'कृतज्ञता व निवेदन' या लेखांत केला आहेच.

प्रथम आधुनिक भारतीय राष्ट्रगीतांचा विचार करावयाचा तर त्यांत “वन्दे मातरम्” या राष्ट्रगीताला अग्रमान दिला पाहिजे. स्वातंत्र्य-पूर्व

बाबू बंकिमचंद्र

काळांत तर तें लोकप्रिय राष्ट्रगीत म्हणून सुविख्यात होतेंच. परंतु सध्यांहि “जनगणमन” या स्वतंत्र भारताच्या राष्ट्रगीता-वरोवरच ‘वन्दे मातरम्’ चाहि मान तितकाच उच्च ठेवण्यांत आला आहे. या राष्ट्रगीतानें स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा इतिहास बनविण्यांत मोठी कामगिरी केली आहे. या गीताचा मान राखण्या-करितां कित्येक देशभक्तांनीं देहदंड सोसले आहेत व प्रसंगीं आपले प्राणहि अर्पिले आहेत. वंगालचे सुप्रसिद्ध कादंबरीकार बाबू बंकिमचंद्र चतर्जी यांच्या एका बंगाली कादंबरींत हें बंगाली गीत जन्माला आलें. पण त्याचें

भाग्य एवढें थोर कीं, आज आसेतु-हिमाचल त्याचें यश दुमदुमून राहिलें आहे, एवढेंच नव्हे तर स्वतःला भारतीय म्हणविणारा पृथ्वीच्या पाठीवर ज्या ज्या ठिकाणीं असेल त्या त्या ठिकाणीं तो या गीताला मान देतो. बाबू बंकिमचंद्र यांच्या प्रेरणेवरून हें पद रवींद्रनाथ टागोर यांनीं १८८६ या वर्षीं कलकत्यास भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांत म्हणून दाखविलें. रवींद्रबाबूंनीं तें गीत आपल्या सुकोमल मधुर आवाजांत इतक्या भावपूर्ण पद्धतीनें गायिलें कीं,

तेथले श्रोते अगदीं मोहून गेले. तेव्हांपासून या गीतांतील तेज, स्फूर्ति, माधुर्य व उत्कटता यांचा जनमनावर उत्कृष्ट परिणाम झाला आहे. या गीताने केलेली जागृति अभूतपूर्व झाली. या गीतासंबंधी पूर्वी घडलेली गोष्ट अशी कीं, एकदां वंकिमबाबूच्या मुलीने त्यांना म्हटलें, “ तुम्ही नेहमीं कादंबऱ्या लिहितां. काव्य कां लिहित नाहीं ? ” तेव्हां वंकिमबाबू कन्येला उत्तर देतांना म्हणाले, “ मीं एकच कविता माझ्या ‘ आनंदमठ ’ कादंबरींत लिहिली आहे व ती कविता अशी आहे कीं, ती अमर होईल. ” हेंच तें “ वन्दे मातरम् ” गीत होय. हिंदुस्थानची निसर्ग-शोभा यांत बहारीनें वर्णिलेली असून आपल्या देशाविषयीं वाटणारें प्रेम त्यांत कवीनें शब्दालंकारांनीं व्यवत केले आहे.

मूळ बंगाली

वन्दे मातरम् ।

सुजलां सुफलां मलयजशीतलाम् । सस्यश्यामलां मातरम् ।

शुभ्रज्योत्स्नापुलकितयामिनीम् । फुल्लकुसुमितद्रुमदलशोभिनीम् ।

सुवासिनीं, सुमधुरभाषिणीम्, सुखदाम्, वरदाम्, मातरम् । वन्दे मातरम् ॥

त्रिंशत्कोटि - कंठ - कलकल - निनाद - कराले ।

द्विंशत्कोटिभुजैर्धृत - खर - करवाले

के बोले मा तुमि अबले । बहुबलधारिणीम् ।

नमामि तारिणीम् । रिपुदलवारिणीम् । मातरम् । वन्दे मातरम् ॥

तुमि विद्या तुमि धर्म, तुमि हृदि तुमि मर्म,

त्वं हि प्राणाः शरीरे । बाहु ते तुमि मा शक्ति । हृदये तुमि मा भक्ति ।

तो मारइ प्रतिमा गडि । मंदिरे मंदिरे । मातरम् । वन्दे मातरम् ॥

त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी । कमला कमलदल विहारिणी ।

वाणी विद्यादायिनी । नमामि त्वाम् । नमामि कमलाम् अमलाम् ।

अतुलाम् सुजलाम् सुफलाम् । मातरम् । वन्दे मातरम् ।
श्यामलाम् सरलाम् सुस्मिताम् भूषिताम् ।
धरणीम् भरणीम् । मातरम् । वन्दे मातरम् ॥

अनुवाद

मी जन्मभूमीला वंदन करतो. ती नद्याप्रवाहांनीं युक्त, फलादिकांनीं संपन्न, मलय पर्वतावरून वाहणाऱ्या वाऱ्यांनीं शीतल असून धान्याच्या समृद्धीने तिचा वर्ण सांवळा दिसतो. शुभ्र चंद्रप्रकाशामुळे येथील रात्री प्रफुल्लित असतात. फुलांचा बहर आल्याने येथील वृक्षराजी फार सुंदर दिसतात. ही आमची आई (जन्मभूमि) सुहास्ययुक्त, फार मधुर वोलणारी, आम्हांला सुख देणारी, व आमचे मनोरथ पुरविणारी आहे. हे माते, तीस कोटि लोक तुझे यशोगान मुक्त कंठाने करित असतांना व आपल्या साठ कोटि हातांत त्यांनीं समशेरी धारण केल्या असतांना तू अवला आहेस असे कोणाची म्हणण्याची छाती आहे ? तू अवला नाहीस, बहुबला आहेस. शत्रुसमुदायाचा नाश करून आम्हांला तारणारी आहेस. तूच आमची विद्या, धर्म व हृदय आहेस. तू आमच्या शरीरांतला प्राण आहेस. तू आमच्या बाहूंत शक्ति ओततेस आणि आमच्या हृदयांत भक्तीची ज्योत पाजळवितेस. मंदिरामंदिरांत ज्या देवतांच्या मूर्ति आहेत तीं तुझीच रूपे होत. म्हणून हातांत दहा शस्त्रे धारण करणारी जी दुर्गा ती तूच. कमलवामिनी लक्ष्मी तूच. विद्यादायिनी सरस्वती तूच. तू तेजस्विनी व पवित्र आहेस. तुला जगांत तुलना नाही. तू सरळ, सोज्वळ असून पृथ्वीवरील सर्व प्रदेशांत तू सुन्दर व श्रेष्ठ आहेस.

* * *

“वन्दे मातरम्” च्या खालोखाल ज्याला लोकप्रियता मिळाली असें मुहम्मद इक्बाल यांचें “हिन्दोस्ताँ हमार” हें गीत होय. उर्दू कवींत

डॉक्टर सर मुहम्मद इक्बाल

डॉक्टर सर मुहम्मद इक्बाल यांची योग्यता फार मोठी आहे. इक्बाल यांचें घराणें मूळ काश्मिरी ब्राह्मणाचें होतें. पुढें तें घराणें इस्लामी धर्मांत गेलें. म्हणजे वास्तविक इक्बालांची पितृभू व पुण्यभू हिंदुस्थान हीच ठरते. परंतु दुर्दैवानें मृत्युपूर्वी कांहीं वर्षे या विद्वान् कवीच्या डोक्यांत हिंदुस्थानाचें पाकिस्तान करण्याचें वारें शिरलें होतें! मात्र “हिन्दोस्ताँ हमार” हें गीत वाचलें म्हणजे अशा प्रकारची धर्मवेडाची भावना कवीला झाली असेल या गोष्टीवर विश्वास बसत नाही. आणि जरी तशी भावना झाली असली, तरी तो अलीकडील ऐतिहासिक घटनेचा

दुष्परिणाम असावा असें म्हणावें लागतें. १९३८ च्या एप्रिलमध्ये इक्बाल पैगंबरवासी झाले.

“वन्दे मातरम्” प्रमाणें याहि उर्दू गीतांत हिंदुस्थानांतील सृष्टिशोभेचें वर्णन असून, आपल्याला या देशाविषयीं किती प्रेमादर आहे तें कवीनें सुंदर रीतीनें सांगितलें. आहे. हें गीत फारसीतील अतिशय प्रसिद्ध अशा गजल वृत्तांत लिहिलें आहे.

मूळ उर्दू

सारे जहाँ से अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा
 हम बुलबुलें हैं उसके वह बोस्ताँ हमारा ।
 गुरबतमें हों अगर हम रहता है दिल वतनमें,
 समझो वहीं हमेंभी दिल हो जहाँ हमारा ॥
 परबत वह सबसे ऊँचा हमसाया आसमाँका,
 वह सन्तरी हमारा वह पासबाँ हमारा;
 गोदीमें खेलतीं हैं उसकी हजारों नदियाँ,
 गुलशन है जिनके दमसे रश्के — जिना हमारा ॥
 अँ आबरूदे गंगा ! वह दिन है याद तुझको,
 उतरा तेरे किनारे जब कारवाँ हमारा ।
 भजहब नहीं सिखाता आपसमें बैर रखना ।
 हिन्दी हैं हम वतन है हिन्दोस्ताँ हमारा ॥
 यूनानो — मिसरो — रूमा सब मिट गये जहाँसे,
 अबतक मगर है बाकी नामो — निशाँ हमारा ।
 कुछ बात है कि हस्ती मिटती नहीं हमारी ।
 सदियों रहा है दुश्मन दौरे — जमाँ हमारा ॥
 ' अकबाल ' कोअी महरम अपना नहीं जहाँमें,
 मालूम क्या किसी को दर्दे तिहाँ हमारा ॥

अनुवाद

सान्या जगांत छान, आमचा हिंदुस्थान. तो आमची बाग, आम्ही त्यांतले
 बुलबुल. आम्ही परदेशांत असलों तरी आमचें मन आमच्या देशांत असतें.
 म्हणून जेथें आमचें मन असतें तेथें आम्हीहि आहों असें समजा. आमचा

हिमऱलय ढर्वत सवर्त उंच. जसा काय गगनाचा शेजारी. तो ऱमचा ढहारेकरी, तो ऱमचा रक्षक. ह्याच्या मांडीवर हजारों नद्या खेळत ऱहेत. ह्याच्यांतल्या बागा जणुं काय नंदनवनाशीं स्पर्धा करतात ! ऱगे, ढवाही गंगामाई ! ज्या दिवशीं ऱमची टोळी तुझ्या किनाऱ्यावर उतरली, त्या दिवसाची ऱठवण तुला ऱहे ना ? ऱपसांत वैर ठेवावें ऱसें वर्म ऱम्हांला शिकवत नाहीं. ऱम्ही सारे हिन्दी ऱहों व हिंदुस्थान ऱमची जन्मभूमि ऱहे. ग्रीस, ईजिप्त, तुर्कस्थान या सऱऱ्या देशांच्या संस्कृति जगांतून नाहींशा झऱल्या; ढण ऱमचा नांवलौकिक मात्र ऱजूनढर्यंत उरला ऱहे. या कालचक्रांत ऱम्हांला किती तरी शत्रु झऱले; ढण ऱमचें ऱस्तित्व नाहींसें होत नाहीं. कोणाला न उमगणारें हें रहस्य ऱहे ! इक्बाल म्हणतो, ज्याला ऱमचें लढलेलें दुःख कळेला ऱसा ऱमची वास्तढुस्त करणारा जगांत ऱम्हांला कोणी नाहीं.

* * *

(भारताचें प्रभातगान)

हें गीत आशियाचे कविसम्राट् वंगकवि रवीन्द्रनाथ टागोर यांनीं रचिलें व तें आतां स्वतंत्र भारताचें अधिकृत राष्ट्रगीत झालें आहे. देशगौरव

रवीन्द्रनाथ टागोर

सुभाषचंद्र बोस यांच्या आज्ञाद हिंद फौजेचें हेंच राष्ट्रगीत होतें. रवींद्रनाथांची दृष्टि विश्वबंधुत्वाची असली तरी तें साध्य होण्याला भारतांत स्वातंत्र्य व ऐक्य नांदणें अवश्य आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. या गीताला “भारताचें प्रभातगान” असेंहि नांव दिलेलें आहे.

मूळ बंगाली

जनगणमन-अधिनायक जय हे, भारत भाग्य विधाता ।

पंजाब सिंधु गुजरात मराठा, द्राविड उत्कल बंगा ।

विंध्य हिमाचल यमुना गंगा उच्चल जलधितरंगा ।

तव शुभ नामे जागे । तव शुभ आशिस मागे ।

गाहे तव जय गाथा ॥

जनगण मंगलदायक जय हे भारत भाग्य विधाता ! ।

जय हे, जय हे, जय हे, जय जय जय जय हे ॥

अहरह तव आह्वान प्रचारित सुनि तव उदार वाणी ।

हिन्दु बौद्ध सिख जैन पारसिक, मुसलमान ख्रिस्तानी ॥

पूरव पश्चिम आसे । तव सिंहासन पासे ।

प्रमहार ह्य गाथा ॥

जनगण ऐक्य विधायक जय हे, भारत — भाग्य — विधाता ।

जय हे, जय हे, जय हे, जय जय जय जय हे ॥

पतन अभ्युदय बंधुर पंथा युग — युग धावित यात्री,

तुमि चिर सारथि ! तव रथचक्रे मुखरित पथ दिन — रात्री,

दारुण विप्लव माजे । तव शंङ्खध्वनि बाजे,

सङ्कट — दुःख त्राता !

जनगण — पथ — परिचायक जय हे, भारत भाग्य विधाता ।

जय हे, जय हे, जय हे, जय जय जय जय हे ॥

घोर तिमिर घन निबिड निशीथे पीडित मूर्च्छित देशे,

जागृत छिल तव अविचल मंगल नत नयने अनिमेषे ।

दुःस्वप्ने आतंके । रक्षा करिले अंके ।

स्नेहमयी तुमि माता

जनगण - दुःख - त्रायक जय हे, भारत भाग्य विधाता ! ।

जय हे, जय हे, जय हे, जय जय जय जय हे ! ॥

रात्र प्रभातिल उदिल रविच्छवि पूर्व - उदयगिरि - भाले,

गाहे विहंगम पुण्य - समीरण नवजीवन - रस ढाले

तव करुणाण रागे । निद्रित भारत जागे !

तव चरणे नत माथा !

भारत भाग्य विधाता !

जय हे, जय हे, जय हे, जय जय जय जय हे ! ॥

अनुवाद

तू जनतेच्या हृदयाचा स्वामी आहेस. भारताचा भाग्योदय करणारा आहेस. पंजाब, सिंध, गुजरात, महाराष्ट्र, द्राविड, उत्कल, बंगाल या सर्वांना तुझा नामघोष जागृत करतो. विंध्याद्रि व हिमाचल या ठिकाणीं तुझे यशोगान ऐकू येतें. गंगा - यमुनेच्या प्रवाह - संगीतांत तें निनादित होतें. उसळी मारणाऱ्या समुद्राच्या लाटाहि तुझ्या नामाचा गजर करतात. हे सर्व तुजपाशीं आशीर्वाद मागतात. तुझी कीर्ति गातात. तू सर्व लोकांचें मंगल करणारा आहेस. तुझा अनेकवार जयजयकार असो. हिंदु, बौद्ध, शीख, जैन, पारशी, मुसलमान, ख्रिस्ती या सर्वांनीं आपल्या सिंहासनापाशीं एकत्र व्हावें असें तू त्यांना अहोरात्र हांक मारून सांगतोस. पूर्व आणि पश्चिम तुझ्याजवळ एक होऊन तुझी प्रार्थना करतात आणि तुझ्या प्रेमाचा हार गुंफितात. तू लोकांचें ऐक्य करणारा आहेस. भारताचा भाग्योदय करणारा आहेस. तुझा अनेकवार जयजयकार असो ! हे यात्रेकरू युगानुयुगे या चढउताराच्या मार्गावरून धांवत आहेत. हे चिर सारथे ! हा मार्ग तुझ्या रथचक्रांनीं अहोरात्र निनादित केला आहे. दारुण संकटाचे वेळीं तुझ्या तुतारीचा ध्वनि गर्जत राहतो. तू संकट - दुःखांपासून आमचें रक्षण करतोस व आम्हांला योग्य मार्ग दाखवितोस.

तुझा अनेकवार जयजयकार असो. या रात्रींच्या घनदाट अंधकारांत हा देश मूर्च्छेनें पीडित झाला असतांना व दुःस्वप्नांत गढून गेल्या असतांना तूं आमची स्नेहमयी माता त्याला आपल्या मांडीवर घेऊन सदैव आपल्या आर्द्र नेत्रांनीं त्याचेकडे पाहत राहतेस व आपले प्रेमळ हात त्याच्या अंगाखांद्यावर ठेवतेस. आमचें दुःख निवारण करणाऱ्या तुझा अनेकवार जयजयकार असो ! रात्र संपली आहे, नि उदयगिरीवर सूर्यकिरणें दिसूं लागलीं आहेत. पक्षी गाऊं लागले आहेत नि सकाळचा हा झुळझुळ वाहणारा पवित्र वारा आमच्यांत नवजीवन ओतीत आहे. तुझे स्नेहपूर्ण करपल्लव या निद्रित भारताला जागृत करीत आहेत. हें मस्तक तुझ्या चरणावर नम्र झालें आहे. हे भारत - भाग्य - विधात्या, तुझा सतत जयजयकार असो !

* * *

वरतीं दिलेलीं तीनहि राष्ट्रगीतें हिंदी कवींनींच रचिलेलीं आहेत. त्यांपैकीं दोघे वंगीय हिंदु अमून एक पंजाबी मुस्लिम आहे. तसें म्हटलें तर या

अॅनी बेझंट

तिघांहि कवींना हिंदुस्थानाबद्दल प्रेम वाटावें यांत नवल तें काय ? कारण त्या सर्वांचे पूर्वज ह्याच देशांत जन्मले, वाढले आणि नांदले. परंतु सुप्रसिद्ध विदुषी अॅनी बेझंट यांच्या बाबतींत तर असें म्हणतां येत नाहीं ना ? मात्र स्वतः या हिंद - हित - कांक्षिणी स्त्रीनें परदेशांत जन्म घेऊनहि हिंदुस्थानालाच आपली मातृभूमि मानलें. जन्मानें नव्हे पण मनानें ती हिंदी बनली. हिंदुस्थानांत आल्यावर तिनें 'आनावाई' हें नांव धारण केलें आणि आध्यात्मिक रीत्या आपण 'हिंदु' असल्याचें तिनें घोषित केलें !

तिनें तीर्थयात्रा केल्या, गंगातटाकीं शांतिकुंजांत ती राहूं लागली, आणि शुभ वस्त्र परिधान करून तपस्विनीचा कडक आचार पाळू लागली. तिनें गीता व इतर धर्मग्रंथांचें अध्ययन केलें आणि भौतिकवादी मतांवद्दल जिला विलायतेंत न्यायासनासमोर जाव द्यावा लागला, ती आतां अध्यात्माचें चिंतन करूं लागली. परंतु हिंदभूमि ही 'कर्मभूमि' आहे हें ती विसरली नाही. तिनें आपल्या मताप्रमाणें या मानलेल्या मातृभूमीची सेवा करण्यांत आपलें जीवित वेंचलें. हिंदुस्थानाच्या स्वराज्याच्या लढ्यांत तर या स्त्रीनें मोठीच कामगिरी बजावली. महात्मा गांधींच्या शब्दांत सांगावयाचें, तर

तिनें स्वराज्याचा मंत्र हिंदुस्थानच्या कानाकोपऱ्यांत घोषविला. आपल्या कवनांनीं आणि वक्तृत्वपूर्ण भाषणांनीं तिनें देशांत नवचैतन्य खेळविलें, आणि कोट्यवधि हिंदवांधवांचा आदर संपादन केला. अॅनीची आई तिला लहानपणीं “सूर्यप्रभा” असें कौतुकानें म्हणत असे. आणि खरोखरीच अॅनीचा पार्थिव देह आतां नाहीसा झाला, तरी तिची कीर्तिप्रभा दिगंतरीं पसरली आहे. ब्रेझंटबाईला हिंदुस्थानाबद्दल व त्याच्या इतिहासाबद्दल पराकाष्ठेचा आदर कसा होता हें तिनें आपल्या एका सुंदर इंग्रजी गीतांत वर्णिलें आहे.

मूळ इंग्रजी

God save our Motherland,
God bless our much-loved Land ;
God save our Ind !

Sing of her story old,
Sing of her heroes bold,
Sing of her hearts of gold,
God save our Ind !

Sing Ramchandra's praise
Sing of Rajput days,
God save our Ind !

Sing of great Akbar's sway,
Sing of Shivaji's day,
Sing boldly Freedom's lay,
God save our Ind !

Lord of the Burning Ground,
Send forth Thy ' damru ' Sound,

God save our Ind !
Grant us the hero heart,
Careless of loss or smart,
As men to play our part !
God save our Ind !

अनुवाद

ईश्वर आमच्या मातृभूमीचें रक्षण करो ! आम्हांला ही भूमि फार आवडते; ईश्वर तिला सुखी करो ! आमच्या हिंदभूचें रक्षण करो ! तिच्या पुरातन कथांचें गायन करा, तिच्या शूर-वीरांचे पोवाडे गा, तिला अत्यंत प्रिय, जे तिचे कलिजे होऊन राहिले, त्यांचें स्तवन करा, ईश्वर आमच्या हिंदभूचें रक्षण करो ! रामचंद्राचीं स्तोत्रें गा, राजपुतांच्या इतिहासाचें गान करा, ईश्वर आमच्या हिंदभूचें रक्षण करो ! महात्मा अकबर, आणि शिवाजी यांच्या कालाचा महिमा गा, स्वातंत्र्यदेवतेची धैर्यानिं आराधना करा, ईश्वर आमच्या हिंदभूचें रक्षण करो ! हे स्मशानरुद्रा, तूं आपल्या डमरुध्वनीचा घोष कर. ईश्वर आमच्या हिंदभूचें रक्षण करो ! ईश्वरा ! मृत्यु आणि दुःख यांना न जुमानणारें असें वीरांचें अंतःकरण आम्हांला दे म्हणजे मानवी कर्तव्य आम्ही उत्तम रीतीनें पार पाडूं. ईश्वर आमच्या हिंदभूचें रक्षण करो !

* * *

मागील चारींहि राष्ट्रगीतें वैशिष्ट्यपूर्ण होतीं. 'वन्दे मातरम्' हें भारतीय राष्ट्रगीत म्हणून सध्यां जगन्मान्यता पावलें आहे.

'हिंदोस्ताँ हमारा' हें गीत सर्वस्वीं निर्दोष नसलें तरी मुस्लिम समाजाला या देशाविषयीं प्रेमादर वाटेल असें तें गीत खचित आहे. राष्ट्रीय भावना म्हणजे एक दुराग्रह असून, तो प्रगतीला आडवा घेतो अशी खोटी समजूत ज्यांची झालेली आहे, अशांना विश्वप्रेमी रवींद्रनाथांचें 'भारताचें प्रभात-गान' या गीतानें परस्पर उत्तर दिलें आहे. आंतर-राष्ट्रीयत्वाची वेळीं अवेळीं तारीफ करणाऱ्यांना विश्व-प्रेमाचें खरें स्वरूप तें गीत वाचलें म्हणजे समजेल. अंनी बेझंटचें गीत वाचलें म्हणजे तर असें वाटतें कीं, विधात्यानें

प्रो. इंद्र

तिला चुकीनें परदेशांत जन्माला घातलें ! 'ईश्वरा, मला पुनर्जन्म दिलास तर तो भारतांतच दे' अशी प्रार्थना मोक्षमूल्लर या हिंदुप्रेमी जर्मन पंडितानें अंतसमयीं केली होती. तशीच प्रार्थना अंनी बेझंटनें केली असली तर त्यांत आश्चर्य नाही.

आतां अतिशय लोकप्रिय झालेलीं अशीं निवडक हिंदी भाषेंतील राष्ट्रगीतें वाचकांपुढें ठेवावयाचीं आहेत. त्या भाषेंतील साऱ्या राष्ट्रगीतांचा परामर्श

घेतां येणें शक्य नसलें तरी दिलेल्या राष्ट्रगीतांवरून साधारणपणें हिंदी राष्ट्रगीतांचा ओघ कसा वाहात आहे, हें समजण्यास हरकत नाही. आधींच हिंदी भाषा भरदार व तेजस्वी; म्हणून अशा भाषेंत पवित्र विचारांचीं जीं राष्ट्रगीतें लिहिलीं गेलीं आहेत तीं कशीं सुरस व उद्बोधक आहेत हें, तीं गीतें मुळांतच वाचल्यानें विशेष कळेल. एवढ्याकरितां प्रथम मूळ हिंदी गीत देऊन नंतर त्याचा मराठी अनुवाद केला आहे. आरंभीं आपण 'ऐ मातृभूमि तेरे' हें गीत घेऊं. हुतात्मा स्वामी श्रद्धानंद यांचे सुविख्यात चिरंजीव विद्यावाचस्पति प्रो. इंद्र यांनीं हें गीत रचिलें आहे. इंद्रजींचे तीक्ष्ण डोळे, विशाल भाल आणि करारी मुद्रा पाहिली म्हणजे त्यांच्या पिताजींचीच आठवण होते; इतकें त्या दोघांत साम्य आहे. आध्यात्मिक तपश्चर्या आणि आशावाद यांचा वडिलांपासून मिळालेला वारसा इंद्रजींनीं सत्कारणीं लावला आहे. ते हिंदी भाषेंतील एक अत्यंत निष्णात असे पंडित आहेत; शिवाय ते कुशल लेखक व वृत्तपत्रकार असून, त्यांच्या लेखनावर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप पडलेली आढळते. गेल्या पंचवीस वर्षांतील राजकीय चळवळींतहि त्यांनीं धडाडीनें पुढाकार घेतला व त्याबद्दल त्यांना तीनदां कारावास सोसावा लागला. संस्थानी राजकारणांत त्यांनीं विशेष लक्ष घातलें आहे. ते एक जहाल सुधारक समजले जातात. त्यांची राहणी साधी व स्वातंत्र्यलालसा तीव्र आहे. ज्या ज्या ठिकाणीं ते जातात त्या त्या ठिकाणच्या लोकांत ते विलक्षण उत्साह उत्पन्न करतात आणि लोकहि त्यांना देवतुल्य मानतात. प्रस्तुत काव्यांत इंद्रजींनीं आपलें हृद्गतच उकलून दाखविलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. कवीचें हृदय म्हणजे भावनांचें माहेरघर. त्या भावनांचें प्रतिबिंब त्यांच्या काव्यांत आढळतें. हें गीत अशा काव्याचें नमुनेदार उदाहरण होय. परंतु प्रत्येकाला आपल्या मातृभूमीविषयीं उत्कट प्रेमाची भावना असते असें जरी म्हटलें तरी त्या भावनेचा परिपाक उक्तींत व कृतींत उतरला पाहिजे. तो ज्यांनीं उतरविला अशा महाभागांपैकीं इंद्रजी हे आहेत; व हें लक्षांत घेतलें म्हणजे त्यांच्या खालील गीताचें मर्म कळून येईल.

मूळ हिंदी

(चाल :—हा हिंद देश माझा)

ऐं मातृभूमि तेरे चरणोंमें सिर नमाऊं,
 मैं भक्तिभेट अपनी तेरे शरणमें लाऊं ॥
 माथे पै तू हो चंदन, छाती पै तू हो माला,
 जिब्हा पै गीत तू हो, मैं तेरा नाम गाऊं ॥
 जिससै सुपूत उपजे, श्रीराम, कृष्ण जैसे,
 उस तेरि धूलिको मैं, निज सीसपै चढाऊं ॥
 मानी समुद्र जिसकी धूलीका पान करके,
 करता है मान तेरा, उस पैरको मनाऊं ॥
 सेवामें तेरि सारे भेदोंको भूल जाऊं,
 वह पुण्यनाम तेरा प्रतिदिन सुनूं सुनाऊं,
 तेरेही काम आऊं, तेराहि मंत्र गाऊं,
 मन और देह तुझपर बलिदान मैं चढाऊं ॥

अनुवाद

हे मातृभूमि, तुझ्या चरणांवर मी मस्तक ठेवतो. मी आपलें प्रेम तुझ्या ठिकाणीं अर्पितों. तूं माझ्या मस्तकाला चंदनाप्रमाणें सुखदायिनी हो, व हृदयाला पुष्पमालेप्रमाणें आल्हाद दे. माझ्या जिब्हेवर तुझें गीत राहावें. मी तुझ्या नामाचें गान करतो. श्रीराम-कृष्णासारखे सुपुत्र निर्माण करणारी जी तूं त्या तुझ्या पावलांची धूलि मी आपल्या डोक्यावर धारण करतो. हा समुद्र एवढा मानी ! पण तो सुद्धां तुझी पायधूळ प्राशन करून तुझा सन्मान करतो. अशा तुझ्या पावलांचें मी स्तवन करतो. तुझ्या सेवेत मी सारे भेद विसरून जातो. तुझें पुण्यकारक नाम मी ऐकतो व ऐकवितों. मी तुझ्याच उपयोगी पडेन व तुझ्याच मंत्र गाईन. मी तुझ्यासाठीं माझें मन व देह यांचें बलिदान करीन.

“जननि भारत” हैं गीत हिंदीतील प्रसिद्ध कवि व राष्ट्रभक्त स्वामी सत्यदेव यांनी रचिले आहे. या सुंदर गीतामध्ये कवीने भारत जननीच्या हातांत मधुर वीणा दिली असून, ती स्वातंत्र्याचे सुस्वर आलाप काढीत आहे, अशी मनोहर कल्पना केली आहे. हे गीत बँडच्या चालीवर म्हटले असता कर्णमधुर लागते आणि रसिकांचे हृदय उचंबळून आणते. थोड्या पण वेंचक शब्दांत भरपूर अर्थ आणावयाचा हे कविकौशल्य या गीतांत चांगले साधले आहे. ज्याच्या माधुर्यावरून बाकीच्या आठी रसांची ओवाळणी करावी तो शांतरस या गीतांत कवीने प्रकट केला आहे; व त्यांतूनच शक्तिमंत्र कसा अवतीर्ण होतो हे बहारीने वर्णिले आहे.

मूळ हिंदी

जननि भारत आज हमको,

मधुर बीना सुना रही है;

स्वतंत्रताका राग गाकर,

मानो अमृत पिला रही है ॥

संकडो वर्षोंसे हम थे,

भाग्यहीके फेरमें;

उसकी निर्भरता छोडकर

स्वावलंबन सिखा रही है ॥

या निराशाका भयानक

भूत जो हम पर चढा;

राष्ट्रके संगीत बलसे,

शीघ्र उसको भगा रही है ॥

फिर भला मैं दीनताके,

शब्द कैसे कह सकूं ?
जबकी माता मीठे स्वरसे,
शक्तिमंत्र पढ़ा रही है ॥

अनुवाद

भारतजननी आज आम्हांला मधुर वीणा ऐकवीत आहे आणि स्वतंत्रतेचे आलाप गाऊन आम्हांला जणू काय अमृत पाजीत आहे. शेंकडों वर्षे आम्ही नशिवाच्याच फेऱ्यांत सांपडलों होतो. परंतु 'आतां त्यांतून सुटून स्वावलंबन शिका' असें भारतजननी आम्हांला सांगत आहे. निराशाखी भयंकर भूत आमच्या मानगुटीवर चढलें होतें. परंतु राष्ट्रगीताच्या सामर्थ्यानें तिनें तें भूत वेगानें पळवून लावलें आहे. मग आतां मी दीनवाणे शब्द कसे बोलूं शकेन ! कारण आमची माता गोड स्वर गाऊन आम्हांला सामर्थ्याचा मंत्र पढवीत आहे.

* * *

“भारत हमारा देश है” हैं प्रभावशाली राष्ट्रगीत स्वामी सत्यदेव यांनींच रचिलें आहे. सुबोध भाषा, सुटसुटीत शब्द आणि विचारांची सहजसुंदरता, यांमुळे हें गीत फार लोकप्रिय झालें आहे. अत्यंत सामान्य मनुष्य कां होईना, त्याला आपल्या देशाकरितां कांहींना कांहींतरी करतां गेण्यासारखें आहे व तें त्यानें आमरण केलें पाहिजे असा आशय कवीनें या गीतांत व्यक्त केला आहे.

मूळ हिंदी

भारत हमारा देश है, हित उसका निश्चय चाहेंगे;
 उसके हितके कारन हम कुछ न कुछ कर जायेंगे ॥
 भारत हमारी मातृभूमि, उसका ऋण हमपर है बहु;
 उसके मिटानेके लिये हम कुछ न कुछ कर जायेंगे ॥
 भारतकी दुःखप्रद अवनतिपर क्यों न अश्रु बहावेंगे;
 उनके हटानेके लिये हम कुछ न कुछ कर जायेंगे ॥
 धर्म विद्या और धनसे, उन्नति भारतकी होवे;
 उस उन्नतिके मार्गमें हम कुछ न कुछ कर जायेंगे ॥
 संसारके उद्धार-हेतु कृष्ण जन्मे जेलमें;
 तो फिर भला हम क्यों डरेंगे कुछ न कुछ कर जायेंगे ॥
 चाहे कितने कष्ट हमको क्यों न हो उसके लिये;
 सब सहेंगे मर मिटेंगे कुछ न कुछ कर जायेंगे ॥

अनुवाद

हिंदुस्थान आमचा देश आहे. त्याच्या हिताचा आम्ही निश्चय करूं. त्याच्या हिताकरितां आम्ही कांहींना कांहीं तरी करूं. हिंदुस्थान आमची मातृभूमि आहे; आम्ही तिचे फार ऋणी आहोंत. ते ऋण फेडण्याकरितां आम्ही

कांहींना कांहीं तरी करूं. आपल्या देशाची दुःखप्रद अधोगति पाहून कोणाच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहणार नाहीत बरें? ते नाहीसे करण्याकरितां आम्ही कांहींना कांहीं तरी करूं. धर्म, विद्या आणि धन या गोष्टींनीं भारताची उन्नति झाली पाहिजे. म्हणून त्याच्या उन्नतीच्या मार्गांत आम्ही कांहींना कांहीं तरी करूं. जगाचा उद्धार हा ज्यांचा हेतु ते श्रीकृष्ण कारागृहांत जन्मले. मग आमच्यासारख्या सामान्य माणसांनीं कां डरावें बरें? आम्ही आमच्या देशाकरितां कांहीं ना कांहीं तरी करूं. आम्हांला आमच्या देशाकरितां किती का कष्ट होईनात ! हरकत नाही, झालें तरी; आम्ही आमच्या देशाकरितां सर्व कांहीं सहन करूं व शेवटीं त्याकरितां कष्ट करित मरून जाऊं; आम्ही त्याकरितां कांहीं तरी करूं.

* * *

आतां गुर्जर कवींच्या कांहीं निवडक राष्ट्रगीतांचा परिचय करून देतो. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात गुजराती काव्यांत हळूहळू क्रांति

अरदेसर फरामजी खबरदार

वडून येत चालली. त्या वेळच्या दलपतराम आणि नर्मदाशंकर यांसारख्या थोड्या कवींच्या काव्यांत देशाभिमान प्रतिबिंबित झालेला दिसून येतो.

“ जरूर एमा जनधर्म जाणो । अरे स्वदेशी अभिमान आणो ” या कवितेंत दलपतरामाची स्वदेशभक्ति दिसून येते. हिंदुस्थानच्या सांप्रतच्या स्थितीचें वर्णन करतांना नर्मदाशंकरानें “ विना देश - अभिमान, देश - उत्कर्ष न थाये ” असें म्हटलें आहे; तसेंच, “ जयजय गरवी गुजरात ” हें गुजरातविषयक राष्ट्रगीत नर्मदाशंकरानें रचिलेलें सुप्रसिद्ध आहे. परंतु गुजराथी

राष्ट्रीय काव्याची निश्चितपणें भरभराट महात्मा गांधींच्या असहकारितेच्या काळांत झाली. स्वातंत्र्यप्रीतीनें ओथंबलेलीं अशीं भारतीय राष्ट्रगीतें याच काळांत गुजराथमध्ये उदयास आलीं. नर्मदाशंकरानें एका काव्यांत म्हटलें आहे कीं, “ कोनुं मोढुंमें जोयुं, अंगमा रंग रमे छे । उछळी उछळी लोही, ऐ कियां खूब करे छे ” म्हणजे “ आज सकाळीं मीं कोणाचें मुख पाहिलें आहे न कळे; माझ्या नसानसांतून आज अपूर्व उत्साह दाटला आहे. माझें

रक्त ताज्या दमानें उसळी मारीत आहे. ” परंतु अर्धशतकापूर्वी नर्मदाशंकरानें काढलेले हे उद्गार पुढें १९२० सालीं हिंदुस्थानाच्या राजकारणांत जें स्थित्यंतर झालें तेव्हांच गुजरातींत पुरेपूर अनुभवास आले.

गेल्या तीस वर्षांत गुजरातींत जे तरुण राष्ट्रकवि उदयास आले, त्यांनीं आपल्या कवनांनीं देशप्रेमाची ज्योत अखंड तेवत ठेवली. गुजराती भाषेंत राष्ट्रीय कविता थोडी आहे असें नाहीं. पण उच्च दर्जाचीं राष्ट्रगीतें एकंदरीनें थोडींच आहेत. गुजरातींत प्रांतिक गीतेंहि बरींच आहेत. परंतु प्रस्तुत लेखांत गुर्जर कवींचीं सरस अशीं भारतीय राष्ट्रगीतेंच तेवढीं दिलीं आहेत.

गुजरातीमधील साध्या आधुनिक राष्ट्रकवींत अरदेसर फरामजी खबरदार यांचा दर्जा श्रेष्ठ आहे. यांची गुजरातीतील राष्ट्रीय कविता विपुल व उच्च प्रतीची आहे. गुजराती भाषेंत ज्यांनीं ओजस्वीपणा आणला आहे त्यांत कवि न्हाणालालांबरोबर कवि खबरदार यांचेहि नांव अवश्य घेतलें पाहिजे. भरतभूमीवद्दलचा उज्ज्वल अभिमान खबरदारांनीं आपल्या अनेक कवितांतून उत्कृष्ट रीतीनें प्रकट केला आहे व म्हणून राष्ट्रीय वाङ्मयक्षेत्रांत खबरदारांचें स्थान अढळ आहे. “अमारो देश” ही खबरदारांची कविता नामांकित आहे.

मूळ गुजराती

अमे भरतभूमिना पुत्रो !

अम मात पुराण पवित्र,

रे जेना सुंदर सूत्रो

झळकावे उच्च चरित्र

अम अंतरने उद्देशी

करशुं होकार हमेश

अमे हिंदी हिंदी हिंदी, छे हिंद अमारो देश ॥ ध्रु० ॥

अंधार विषे अथडातां,

के फरतां नित्य प्रकाश,

पडतां रडतां रगडातां

के करतां हास्यविलास;
पलपल अम उरनिधिए शी
हा उछळे ऊर्मि अशेष !
अमे हिंदी हिंदी हिंदी, छे हिंद अमारो देश ॥ ध्रु० ॥

क्यां हशे हिमालय जेवो ?
क्यां पुण्य पवित्रज गंग ?
क्यां मळे अलौकिक अेवा
सहु देश तणा बहु रंग !
क्यां मुनि ईश्वरजन बेशी
करता प्रभुपंथ उजेश ?—
अमे हिंदी हिंदी हिंदी, छे हिंद अमारो देश ॥ ध्रु० ॥

क्यां राम युधिष्ठिर घूम्या ?
क्यां गज्या अर्जुन भीम ?
क्यां रजपुत वीर झझूम्या ?
बल दाखववा असीम !
रे भूलीए ते रीते शी,
अम अंतरथी लवलेश ?—
अमे हिंदी हिंदी हिंदी, छे हिंद अमारो देश ॥ ध्रु० ॥

नथी रे जीववुं पर आशे,
छे पारकी आश निराश;
नथी कर धरवो को पासे,
स्वाश्रयनो छे उल्लास;
कई पुण्यप्रभाज प्रवेशी,

अहीं दे अमने उपदेश—

अमे हिंदी हिंदी हिंदी, छे हिंद अमारो देश ॥ ध्रु० ॥

धम धम धरणी ध्रुजवीशुं,

अम देश तणां करी गान;

जय जय जयनाद करीशुं,

दर्शुं मोघा अम प्राण !—

ए भक्ति वशी उर, ते शी

देजो शक्ति परमेश !

अमे हिंदी हिंदी हिंदी, छे हिंद अमारो देश ॥ ध्रु० ॥

अनुवाद

‘आमचा देश’—आम्ही भारतभूमीचे पुत्र आहोत. आमची माता पुराणपवित्र आहे. ती पुण्यश्लोक व उज्ज्वल उच्च चारित्र्याची आहे. आम्ही आमच्या हिंदभूमीचा अंतःकरणपूर्वक नेहमीं जयजयकार करूं. अंधार किंवा नित्य प्रकाश, दुःख, हास्यविलास कांहींहि असो, आमच्या हृदयसागरांत सदैव मातृप्रेमाच्या लाटा उसळतात. हिमालयासारखा पर्वत कोठें आहे ? गंगेसारखी पुण्य पवित्र नदी कोठें आहे ? आमच्यासारखा विविधस्वरूपी देश कोठें आहे ? ईश्वराचें भजन करून प्रभूचा मार्ग उज्ज्वल स्पष्ट करणारे मुनि इतरत्र कोठें आहेत ? राम - युधिष्ठिरांनीं कोठें संचार केला ? अर्जुन - भीमांनीं वीरगर्जना कोठें केली ? विलक्षण बलशाली रजपूत वीर कोठे लढले ? आम्ही या सर्व गोष्टी मनांतून लवलेशहि विसरून जाणार नाहीं. आम्ही परक्यांच्या आशेवर जगणार नाहीं. परक्यांविषयीं आशा म्हणजे निराशाच होय. आम्ही कोणापुढेंहि हात पसरणार नाहीं. स्वावलंबनांत आम्हांला आनंद वाटतो. आमच्यांत दिव्य तेज संचरतें. आम्ही देशाविषयींचें गान करून ही भूमि दुमदुमून सोडूं. आम्ही जयनाद करूं व आमचे बहुमोल प्राण आमच्या देशाकरितां अर्पूं. हे परमेशा, आम्हांला भक्तियुक्त अंतःकरण व शक्ति दे.

९ ☆ जय जय मा म्हारी !

गुजराती साहित्यांत ज्यांनीं फार मोठा आदर संपादन केला आहे असे दुसरे एक कवि म्हणजे प्रोफेसर बळवंतराय कल्याणराय ठाकोर हे होत. योग्य शब्दयोजना आणि विचारांचें सौंदर्य ह्या बाबतींत त्यांचें काव्य वंगकवींच्या काव्याशीं तुलना करण्यासारखें आहे. “जय जय मा म्हारी” या त्यांच्या राष्ट्रगीतांत हिंदभूमीची निसर्गशोभा आणि तिचें प्राचीन वैभव यांचें वर्णन बहारीनें केलेलें असून, त्यांत शांत रस व अकृत्रिम विचारगांभीर्य यांचा परिपोष उत्तम साधला आहे.

मूळ गुजराती

स्वर्ग गंगा सेथो मा म्हारो,
मानस सर शिरमणि रूपाळो,
माल-त्रिवल्लि विमल हिम-हारो,
जय जय मा म्हारी !

झुले जाहनवी सिन्धु काने,
रेवा महानदी कटिस्थाने
कावेरी तोडा ठोणे

जय जय मा म्हारी !

रामेश्वर एडीए चळके;
पुरी द्वारिका काशी झळके,
मा तारी वाळीनी ठळके

जय जय मा म्हारी !

सप्तशूल पंजाब एक कर,
परशु अरवल्ली बीजे कर,
तेग लटकती सह्याद्री कटिपर,
जय जय मा म्हारी !

राम सौम्य तुज दग पलकारो,
बुद्ध उदधिउरनो धबकारो,
गुरु गोविन्द प्रकोप फुंफाडो,
जय जय मा म्हारी !

भक्ति-गान-धुनि माने व्हाली,
ए स्वरब्रह्म विषे ले ताळी,
अगणित मानी सन्तप्रणाली,
जय जय मा म्हारी !

दिव्य चक्षु ज्यारे मा खोले,
ज्ञान-समाधि-प्रकाशज ढोळे
व्यास पतंजली शंकर बोले
जय जय मा म्हारी !

शुं शुं मा तुज स्तवुं वखाणी
युग युग राज रतननी खाणी,
अशोक अकबर विजया राणी,
जय जय मा म्हारी !

अनुवाद

‘ माझ्या आईचा जयजयकार असो ! ’—(भरतभूमि ही एक स्त्री कल्पून कवि म्हणतो) हे आई, गंगा नदी ही तुझ्या मस्तकांतील भांगाप्रमाणे आहे. मानस सरोवर हा त्यांतील सुंदर मणि आहे. स्वच्छ, शुभ्र हिम तुझ्या कपाळावरील तिलक आहे. जान्हवी व सिंधु या नद्या तुझ्या कर्णभूषणांप्रमाणे झुलत (वाहत) आहेत. रेवा व महानदी या नद्या तुला कमरपट्ट्याप्रमाणे शोभून दिसतात. आणि कावेरी नदी ही तुझ्या चरणभूषणाच्या ठिकाणी आहे. रामेश्वर हे तीर्थ तुझ्या टांचेप्रमाणे चमकते. जगन्नाथपुरी, द्वारका व काशी ही झळकणारी शहरे तुझ्या नाकांतील नथेप्रमाणे ठळक दिसत आहेत.

(यापुढील कडव्यांत पंजाबमधील शीख, राजपुतान्यांतील रजपूत व सह्याद्रींतील मराठे या लढाऊ लोकांचा उल्लेख व्वनित केला आहे.)

जिच्या पंजावरूपी एका हातांत सप्तशूल व अरवलीरूपी दुसऱ्या हातांत परशु हीं शस्त्रे असून, जिच्या सह्याद्रीरूपी कटीवर समशेर लकाकत आहे, त्या ह्या हिंदभूमीचा जयजयकार असो ! राम हा तुझ्या दृष्टीची सौम्य अशी उघडझाप आहे, आणि बुद्ध हा तुझ्या समुद्ररूपी हृदयांतील ठोका होय, आणि गुरु गोविंद हा तुझ्या प्रकोपाचा फूत्कार होय. मातेला भक्तिगान आवडते व ती स्वरब्रह्मामध्ये लीन होते. मातेची संतपरंपरा ही अगणित आहे. जेव्हां आई दिव्यचक्षु उघडते, तेव्हां ती ज्ञानरूपी समाधीचा प्रकाश पसरविते. आमच्या ह्या मातेचा जयजयकार असो, असें व्यास, पतंजलि व शंकर बोलतात. हे माते, मी तुझी काय वाखाणणी करूं ? अशोक, अकबर, विजया राणी या व इतर राजरत्नांची तूं युगायुगांपासून खाणच आहेस.

* * *

मनुष्य
२००५
१६६३
वि: ..... का. ०५
नो: वि: २८११

१०

जयजय बोलो हिंदुस्थान

डॉ. चंदूलाल हे एक सुप्रसिद्ध गुजराती राष्ट्रभक्त असून, त्यांनी कांहीं राष्ट्रगीतेंहि रचिलीं आहेत. वंगभंगाच्या चळवळीपासून त्यांचीं राष्ट्रगीतें लोकप्रिय झालीं आहेत. डॉ. चंदूलाल हे लोकमान्य टिळकांचे एक चहाते असून त्यांच्यापासून त्यांनी देशसेवेच्या व्रताची दीक्षा घेतली. त्यापूर्वी ते इंग्लंडमध्ये असतांना येथील निर्वासित क्रांतिकारकांशीहि त्यांचा संबंध आला होता. परंतु १९२० सालीं ते महात्मा गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळीगीं समरस झाले व त्याकरितां त्यांना तीनदां कारावास सोसावा लागला. त्यांच्या खालील राष्ट्रगीतावरून एकराष्ट्रीयत्वाची व्यापक दृष्टि त्यांच्या ठिकाणीं कशी आहे तें चांगलें दिसून येतें.

मूळ गुजराथी

जय जय बोलो हिन्दुस्थान
आ भूमि आपणी देश आपणो,
ए पर जान करो कुरवान,
त्रीश कोटि भारतना तनुजो,
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
एक कुटुम्बी भाई आपणे
माता भारतनां संतान
हिन्दु पारसी मुसलमीन सौ
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
मंदिर ने मस्जीद बन्ने छे
ईश्वर केरा ऊंचा धाम
भाइभाइमां भेद न होये

जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
पुनः आपणी भारतमाता
जगमां पामे उंचुं स्थान
विश्व सकळनी धर्म मात ए
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
एक नेकने एक टेकथी
करो एकता केरुं पान
रगरगमां सत्याग्रह रेडी
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
धम धम धम धम धरा ध्रुजावो
फरकावो ऊंचा निशान
स्वराज्यना डंका गगडावी
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
दैवी युद्धना शांत सैनिको
स्थूळ बळनूं हरवा अभिमान !
स्वार्पण केरा शस्त्र सजीने,
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
तलवारो बंदुक भालाथी,
ऊंचां छे आत्मानां स्थान
शरीर पडे पण अे ती अम्मर
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !
विजयमाळ लइ स्वर्गसुंदरी,
तत्पर छे करवा सन्मान
मातृवेदिमां प्राण अर्पीने
जय जय बोलो हिन्दुस्थान !

अनुवाद

‘हिंदुस्थानचा जयजयकार करा’—ही भूमि आपली; हा देश आपला आहे. याजवरून आपला प्राण ओंवाळून टाका. तीस कोटि भारत तनुजांनो ! हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. आपण एका कुटुंबांतले भाऊ आहोंत. आपण भारतमातेचे पुत्र आहोंत. हिन्दु, पारशी, मुसलमान सर्व लोकहो ! हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. मंदिर व मशीद हीं दोन्ही ईश्वराचींच उंच धामें आहेत. भावाभावांत भेद असणें शक्य नाहीं. हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. आपली भारतमाता पुनः जगांत उच्च स्थान मिळवील. ही साऱ्या विश्वाची धर्ममाता आहे. हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. तुम्ही सर्वजण एक निश्चयानें एकतेचें पान करा. एक व्हा. तुमच्या नसानसांत सत्याग्रहाचें तत्त्व भिनवून तुम्ही हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. तुम्ही या जयजयकारानें धरणी दुमदुमून टाका व आपल्या देशाचें निशाण उंच फडकवा. स्वराज्याचा डंका वाजवा. हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. दैवी युद्धाचे शांत सैनिकांनो, स्थूलबळाचा अभिमान नाहींसा करा. सत्याग्रहरूप शस्त्रानें सज्ज होऊन तुम्ही आपले प्राण अर्पण करा. हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. तलवार, बंदूक, भाला यांपेक्षां आत्म्याचें स्थान उच्च आहे. शरीर पडेल पण आत्मा अमर आहे. हिंदुस्थानचा जयजयकार करा. मातृवेदीवर प्राण अर्पण करणाऱ्यांना सन्मान करण्याकरितां स्वर्गसुंदरी विजयमाला घेऊन तत्पर आहे. हिंदुस्थानचा जयजयकार करा.

* * *

हैं गुर्जर महाकवि न्हानालाल यांचें राष्ट्रगीत आहे. भावनांची सुंदरता व भव्यता आणि शब्दलालित्य यांमुळे त्यांचीं गीतें हृदयंगम झालीं आहेत.

त्यांना आर्य संस्कृतीचा मोठा अभिमान असून, त्यांनीं गुजरात व

न्हानालाल

काठेवाडमधील खेड्या-पाड्यांतून प्रवास केला आहे व त्यामुळे त्यांना लोकस्थितीची जाणीव चांगली झाली आहे. त्यांनीं जैन, इस्लाम, आर्यसमाज, ख्रिस्ती व हिंदु या धर्मांचा व पंथांचा अभ्यास करून आपली दृष्टि व्यापक केली आहे. त्यांचीं ग्रामगीतेंहि कल्पनाप्रचुर, रसपूर्ण व प्रासादिक आहेत. त्या-शिवाय ते उत्कृष्ट नाटककारहि आहेत. त्यांनीं

श्रीगद्भगवद्गीतेचें कविताबद्ध भाषांतर केलें आहे. एकंदरीनें अर्वाचीन गुजराती साहित्याचे ते मुकुटमणि आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

१९३० च्या राजकीय चळवळींतहि त्यांनीं भाग घेतला होता व म्हणून लेखणीनें व करणीनें ते हल्लींचे सर्वांत उत्कृष्ट कवि ठरले आहेत. "अम भारतभूमि" या गीतांत भारतभूमीची थोरवी कवीनें वर्णिली आहे.

मूळ गुजराथी

आपो अे आशीर्वाद, सजनसजनी हो !

भाखो अे कल्याणमंत्र, भाग्यजननी हो !

चिरंजीव चिरंजीव हो !

अम भरतभूमि हो !

रसवंती पुष्पवंती पुण्यवंती हो !

सुफलवती जीवनवती आत्मवती प्रभुपतीती हो !

अम भरतभूमि हो !

आपो अे आशीर्वाद, सजनसजनी हो !

प्रेयस् कोडथी अभिराम, श्रेयस्क्रुचानी विश्राम;

प्रेमधाम, पूर्णकाम, क्षेमठाम, गुणग्राम हो !

प्रजाप्रजानी पावनकारिणी;

पृथ्वीभूषण प्रवतारिणी;

खंडखंडनी उद्धारिणी;

मृत्युलोकनी कल्याणिनी हो !

जीवनसाफल्यवन्ती, सृजनहेतुसिद्धिवन्ती;

विराटने किरीट तिलकटीलडी सम हो !

इतिहासनी अनस्त परम पूर्णिमा अम हो !

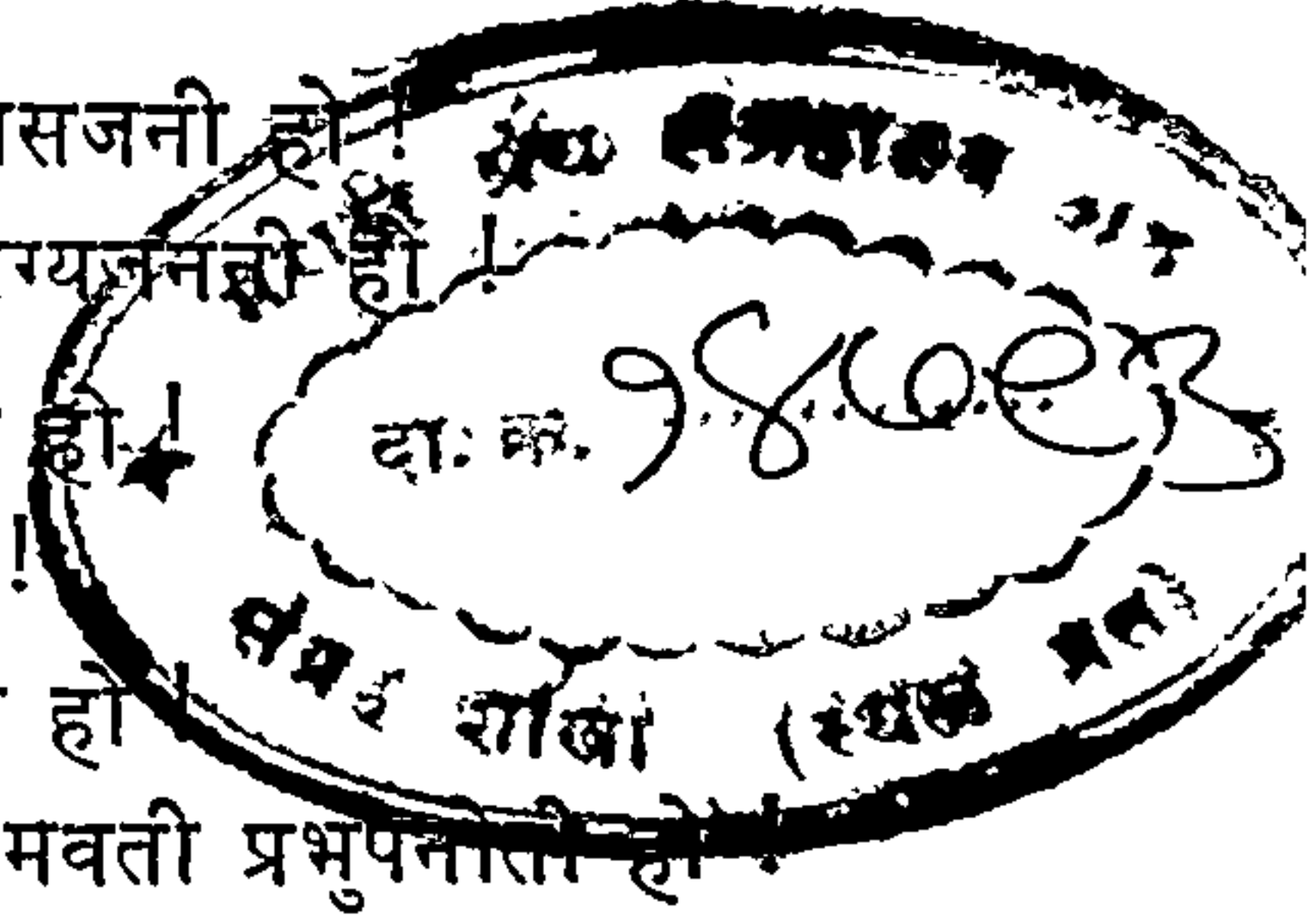
मनुष्यकुलनी प्रफुल्ल नित्यवसन्त हो !

अम भरतभूमि हो !

भाखो अे कल्याणमन्त्र भाग्यजननी हो !

गाओ अे महाकथा मनुष्यमोहिनी,

अहो भारतकुल !

बोलो एह कालातीत यशना यशबोल हो !
कोटि-कोटि नरनार ! गाओ एह गुणगान :
एकं मुखे, एक शब्दे, एक भावे, भारतकुल !

अनुवाद

‘आमची भरतभूमि’—हे स्त्री-पुरुषांनो, आम्हांला हा आशीर्वाद द्या. हे भाग्यवती मातांनो, हा कल्याणमंत्र बोला — ‘आमची भारतभूमि चिरंजीव होवो,’ ही आमची भारतभूमि रस, पुष्प, सुफल व पुण्य यांनी युक्त होवो. प्रेय व श्रेय तिच्या ठिकाणीं असोत. प्रेमधाम, पूर्णकाम, कल्याणमयी व सर्वगुणसंपन्न अशी होवो. आमची भूमि आपल्या प्रजेला व इतरांनाहि पावन करणारी आहे. ती या पृथ्वीला भूषण आहे व संसारांतून तारण करणारी आहे. ती प्रत्येक खंडाचा उद्धार करणारी आहे. ती भूमि मृत्युलोकाचें कल्याण करणारी होवो. ती आमच्या जीवनाचें साफल्य करणारी, सृष्टि उत्पन्न करण्याचा हेतु सिद्धीस नेणारी आहे. आणि ती ह्या अफाट पृथ्वीला तिलकाप्रमाणें सुशोभित करो. हे भूमि, तूं इतिहासाची कधींहि न मावळणारी अशी परम पौर्णिमा आम्हांला हो. आणि तूं मनुष्यांना नित्य आनंद देणारी वसंत हो. हे भारतांतील लोकहो ! मनुष्यांना मोहून टाकणारी हिची महाकथा तुम्ही गा. हे कोट्यवधि नरनारींनो, या भूमीच्या कालातीत यशाचें गुणगान एकमुखानें, एका आवाजांत व एका भावनेनें करा.

बंग कवींचीं भारतीय राष्ट्रगीतें

आतांपर्यंत कांहीं हिंदी, उर्दू व गुजराती भारतीय राष्ट्रगीतांचा परिचय आपण करून घेतला. हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र असून तें एकाच राष्ट्रीय भावनेनें प्रेरित झालेलें आहे, हाच या राष्ट्रगीतांचा एकमुखी संदेश आहे. आतां कांहीं पाकिस्तानवादी अराष्ट्रीय लोकांचा दुराग्रह असा आहे कीं, हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र नसून त्यांत अनेक राष्ट्रांची खिचडी आहे. बरींच वर्षे एकाच परकीय सत्तेचें वर्चस्व हिंदुस्थानावर असल्यामुळें तें एक राष्ट्र आहे असें वाटत होतें एवढेंच. ते आणखी असाहि युक्तिवाद करतात कीं, या देशांत अनेक धर्मांचे

लोक आहेत, म्हणून तितक्यांचीं वेगवेगळीं राष्ट्रें बनलीं पाहिजेत ! यावर आम्ही त्यांना असें विचारतो कीं, ज्या वेळीं सध्यांची परकीय सत्ता नव्हती त्या वेळींहि अनेक धर्मांचे लोक येथें होते. मग तेव्हां हिंदुस्थान हें अनेक राष्ट्रांचें कडबोळें समजलें जात होतें कीं काय ? उलट ज्या वेळीं परकीय मोगलांची औरंगजेबी सत्ता हिंदुस्थानांतून बुडाली त्या वेळींच —“ हिंदुस्थान वळावले ” हा दिव्य राष्ट्रीय संदेश रामदासांनीं स्वानुभवानें दिला हें इतिहासांत नमूद आहे. म्हणून इतिहासाकडे डोळेझांक करणारें पाकिस्तान-वाद्यांचें विकृत तर्कशास्त्र हाणून पाडण्याचें काम सध्यांच्या स्थितींतहि आमच्या राष्ट्रीय कवींचें आहे व तें त्यांनीं इतिहासाच्या राजमागविरून चालतां चालतां करावयाचें असतें.

आतां ' वंदे मातरम् ' या वंगकवीच्या राष्ट्रगीताच्या खालोखाल जीं इतर वंग भाषेंतील प्रसिद्ध राष्ट्रगीतें आहेत, त्यांतून निवडक अशीं वाचकांपुढें ठेवावयाचीं आहेत. प्रासादिक शब्दयोजना, भाषासौष्ठव आणि विचारगांभीर्य या गुणांमुळे वंग भाषेंतील भारतीय राष्ट्रगीतांनीं अग्रेसरत्वाचा मान पटकावला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदुस्थान देश सध्यां दरिद्री झालेला असून निरक्षरतेनें पछाडलेला आहे, हें उघड सत्य आहे. पण असें असलें तरी वंगभूमि ही एका दृष्टीनें भाग्यशाली आहे. कारण लक्ष्मी व सरस्वती यांची निसर्गतःच कृपा या भूमीवर आहे आणि गेल्या पाऊणशें वर्षांपासून हिंदुस्थानांत जो स्वातंत्र्याचा लढा तीव्र स्वरूपांत झाला त्याचीं बीजे या देशांत प्रारंभापासून चांगलींच रुजलेलीं आहेत. वंगभूमि म्हणजे स्वातंत्र्याकरितां बलिदान करणाऱ्या राष्ट्रवीरांचें प्रचंड होमकुंडच होय, आणि बंगालचे राष्ट्रकवि हे या होमांतले अघ्वर्यु. त्यांनीं भारताच्या पूर्ववैभवाचें गान करावें, तेथील बहारीचें निसर्गसौंदर्य सुकोमल आणि सुमधुर अशा शब्दांत वर्णविं आणि वंगभूमीवरोवरच साऱ्या भारताला जागृतीचा संदेश द्यावा. ' या देशांत आम्ही जन्मलों म्हणून याच देशाकरितां आम्ही मरूं ' असा या राष्ट्रकवींचा महामंत्र आहे व तो यापुढें दिलेल्या गीतांत आपणांस आढळून येईलच.

हैं लिहितांना फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळेची एक तशीच आठवण या ठिकाणी होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीचें बीज बहुजनसमाजांत ज्यांनीं आपल्या लेखणीनें व वाणीनें पेरून ठेविलें ते तीन लोक म्हणजे व्हॉल्टेअर, रूसो व दिदरो हे होते. यांना “फ्रान्सची पितृत्रयी” असें संबोधिलें जातें. या तिघांपैकीं दिदरो यानें ज्ञानकोश लिहून फ्रेंच जनतेंत ज्ञानप्रसार सुरू केला. तेव्हां त्या वेळेच्या जुलमी राजसत्तेनें त्याचे ग्रंथ फ्रान्समध्ये प्रसिद्ध करण्यास मनाई केली. दिदरोला अर्थात्च मोठ्या कष्टांत दिवस काढणें भाग पडलें. एवढ्या मोठ्या विद्वान् मनुष्याची विपन्नावस्था झालेली ऐकून त्या वेळची रशियाची रसिक बादशाहीण हिनें त्याला आपल्या दरबारांत बोलावून त्याला आश्रय देण्याचें अभिवचन दिलें. परंतु रशियाच्या बादशाहिणीनें केलेलें हें निमंत्रण नम्रपणें नाकारून दिदरोनें तिला लिहिलें कीं, “मी कित्तीहि दरिद्री असलों, तरी ज्याअर्थीं मी या देशांत जन्मलों आहे, त्याअर्थीं मी या देशाकरितांच मरेन.” (“ I am born in this country and I shall die for this country ”) आणि कोणी सांगावें ? फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्वीं जशी फ्रान्सच्या राष्ट्रीय साहित्यांत क्रांति झाली, तशीच स्थिति हिंदुस्थानांत होणें अगदीं शक्य आहे ! आणि म्हणून आमच्या राष्ट्रीय साहित्यांत समाविष्ट होणारीं जीं जीं उत्कृष्ट राष्ट्रगीते असतील त्यांची आपण ओळख करून घेणें अवश्य आहे.

* * *

प्रथम आपण द्विजेंद्रलाल राँय यांचें ‘आमार देश’ हें राष्ट्रगीत पाहूं. द्विजेंद्रलाल बंगालमधील एक प्रसिद्ध साहित्यिक असून त्यांची ग्रंथरचना विपुल आहे. या गीतांत या भूमीची भव्यता व तिच्या वीरपुत्रांचे पराक्रम यांचें वर्णन आलें आहे. ‘आम्ही माणसें आहोंत, मेंढरें नाहीत’ असें म्हणून कवीनें राष्ट्राच्या भवितव्याविषयीं आशावाद प्रकट केला असून, आपल्या मातृभूमी-विषयीं निरतिशय प्रेम व्यक्त केलें आहे. बंगाली गीतें प्रायः संस्कृतप्रचुर व कर्णमधुर असल्यानें ज्यांना ती भाषा अवगत नाहीं अशा महाराष्ट्रीय वाचकांनाहि तीं गीतें समजण्यास फार कठीण जाणार नाहीत.

मूळ बंगाली

हिंद आमार ! जननी आमार ! धात्री आमार ! आमार देश !

केन गो मा तोर शुष्क नयन, केन गो मा तोर रुक्ष केश !

केन गो मा तोर धुलाय आसन, केन गो मा तोर मलिन वेश !

त्रीस कोटि सन्तान जार, डाके उच्चे आमार देश.

किसेर दुःख, किसेर दैन्य, किसेर लज्जा, किसेर क्लेश !

त्रीस कोटि मिलितकण्ठे डाके उच्चे आमार देश ! ॥ध्रु०॥

उदिल जेरवाने बुद्ध-आत्मा मुक्त करीते मोक्ष-द्वार

आजि ओ जुडिया अर्ध-जगत् भक्ति-प्रणत चरण तार.

अशोक जाहार कीर्ति छाइल गान्धार हते जलधि-शेष

तुअित ना मा ! गो तादरे जगनी ? तुअित ना मा ! गो तादेर देश ॥ध्रु०॥

अेकदा जाहार विजय-सेनानी हेबाय लंका करिल जय

अेकदा जाहार अर्णव-पोत, भ्रमिल भारत सागरमय,

सन्तान जाहार तिब्रत चीन जापाने गठिल उपनिवेश
तार कि ना अेअी धुलाय आसन, तार कि ना अेअी छिन्न वेश! ॥ध्रु०॥

उदिल जेखाने मूरज-मन्द्रे निमाइ-कण्ठे मधुर तान
न्यायेर विधान दिल रघुमणि, चण्डिदास गाहिल गान
युद्ध करिल प्रतापादित्य, तुइ ना मा सेई धन्य देश
धन्य आमरा, यदि ए शिराय थाके तादेर रक्त लेश! ॥ध्रु०॥

यदि ओ मा तोर दिव्य आलोक, घेरे आछे आजि आंधार घोर
केटे जाबे मेघ, नवीन गरिमा भातिबे आबार ललाटे तोरु !
आमरा घुचाब मा ! तोर कालिमा ! मानुष आमरा नहित मेष!
देवि आमार ! साधना आमार ! स्वर्ग आमार ! आमार देश! ॥ध्रु०॥

मूळ बंगाली

आमचा देश

अनुवाद

माझ्या हिंदमाते ! तुझे डोळे निस्तेज आणि तुझे केश रुक्ष कां झाले
आहेत ? तूं धुळीच्या आसनावर कां बसली आहेस ? आणि तुझा वेष मलिन
कां आहे ? तुझी तीस कोटि प्रजा एकरवानें 'आमचा देश' म्हणून गर्जत
आहे. मग असें असतांना तूं दुःखीकण्ठी होऊं नयेस.

याच ठिकाणीं महात्मा गौतमबुद्धांचा उदय झाला व त्यांनीं मोक्षद्वार
उघडें केलें. अद्यापि अर्धें जग भवितनम्न होऊन त्यांच्यापुढें हात जोडीत आहे.
याच ठिकाणीं सम्राट् अशोकानें कंदाहारापासून तों पूर्वसागरापर्यंत पराक्रम
गाजवून कीर्ति केली. अशा महाभागांची तूं जननी आहेस.

एके काळीं तुझ्यांतल्या विजयशाली सेनापतीनें सहजासहजीं लंका जिंकली.
एके काळीं तुझीं जहाजे हिंदी महासागरांत स्वच्छंद फिरत होतीं. तुझ्या
सुपुत्रांनीं तिबेट, चीन व जपान या देशांत विद्याप्रसार केला. अशांची माता
असलेली तूं फाटके व मळकट कपडे घालून शोक कां करतेस ?

निमाईच्या कंठांतून निघालेल्या मधुर ताना मृदंगाच्या साथींत या ठिकाणीं प्रथम ऐकूं आल्या. रघुमणि रामचंद्रानें या ठिकाणीं न्याय-विधान केलें, चण्डी-दासानें गायन केलें आणि प्रतापादित्य शौर्यानिं लढला; तो हा देश धन्य होय ! आणि त्यांचे रक्तबिंदु आमच्यांत आहेत. म्हणून आम्हीहि धन्य आहोंत !

तुझें दैवी तेज आज जरी नष्ट झालेलें दिसत असलें व तुला दाट अंधकारानें जरी घेरलेलें असलें तरी तुझ्यावर आलेले हे काळे ढग लवकरच नाहीसे होतील व तूं नवीन तेजानें प्रकाशूं लागशील. आम्ही माणसें आहोंत ; मेंढरें नाहीत. तुझ्यावर आलेला काळिमा नाहीसा करून आम्ही तुला नवचैतन्याची प्राप्ति करून देऊं. कारण, तूंच आमची देवी; आमच्या जीवनाचा आधार तूंच; आमचें नंदनवन तूंच; तूंच आमची मातृभूमि आहेस.

* * *

द्विजेन्द्रलाल राँय यांनींच रचिलेलें आणखी विख्यात राष्ट्रगीत म्हणजे ‘आमार जन्मभूमि’ हें होय. हें गीत रवीन्द्रनाथांच्या गीताच्या तोडीचें आहे. रवींद्रबाबूंच्या काव्यांत आढळून येणारी गूढरंजकता, निसर्गाशीं तादात्म्य, जिच्या श्रवणाचा लाभ घेण्यासाठीं स्वर्गातील अमरांनींही खालीं उतरावें अशी मधुर वाणी आणि नितान्त मातृप्रेम, यांचा सुंदर संगम या गीतांत झाला आहे. बंगाली भाषा आपल्याला अपरिचित वाटेल. पण अर्थ समजला नाहीं तरी ज्ञानेश्वरांची रसाळ ओंवी आपल्याला डुलवितेच कीं नाहीं ? याचें कारण असें कीं, जी शब्दरचना प्रासादिक असते, तिच्या सौंदर्याचीच पकड प्रथम आपल्या मनावर बसते व तिच्यांतून निसटल्यावर मग आपण बुद्धिपूर्वक अर्थ शोधूं लागतो व तेव्हां जो आपल्याला आनंद होतो तो चिरकाल टिकतो. “बुद्धीच्या जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा । अक्षरांच्या भांवा । इंद्रियें जिती ॥ पहा पां मालतीचे कळे । घ्राणासि कीर वाटले परिमळें । परि वरचिला वरवा काई डोळे । सुखिये नव्हती ? ॥ तैसे देशियेच्या हवावा । इंद्रियें करितीं राणिवा । मग प्रमेयाच्या गांवा । लेसां जाईजे ॥ ” ज्ञानेश्वरांनीं या ओव्यांत असें सांगितलें आहे कीं, बुद्धीच्या जिभेनें अक्षरांच्या गाभ्यांतील अर्थरस चाखण्याच्या आधींच अक्षरांच्या केवळ आकृतिसौंदर्यानें इंद्रियें आल्हादित होतात ! असें पाहा, मालतीच्या कळ्यांचा सुवास नाकाला संतुष्ट करतोच, पण त्या कळ्यांच्या बाह्याकृतीच्या सुबकतेनें डोळ्यांचेंहि पारणें फिटत नाहीं काय ? त्याचप्रमाणें मराठीच्या सौंदर्यानें इंद्रियांना सामर्थ्य येतें, आणि मग सिद्धान्ताच्या ठावठिकाणाला त्यांना नीटपणें जातां येतें. हीच गोष्ट या बंगाली गीतासहि लागू आहे.

मूळ बंगाली

धन धान्य पुष्पभरा आमादेर एइ वसुंधरा,
ताहार माजे आछे देश एक सकल देशेर सेरा ;
ओ से स्वप्न दिये तैरी से देश, स्मृति दिये घेरा ;

एमन देशकी कोथाय खुंजे पावे नाक तुमि,
सकल देशेर राणी से जे आमार जन्मभूमि ! ॥ध्रु०॥

चन्द्र सूर्य ग्रहतारा को थाय उजल एमन धारा
को थाय एमन खेले गरित् एमन कालो मेघे
तार पाखीर डाके घुमिये उठि, पाखीर डाके जेगे ॥ध्रु०॥

एन स्निग्ध नदी काहार; को थाय इमन धूम्र पाहाड!
को थाय एमन हरित् क्षेत्र आकाशतले मिषे !
एमन धानेर उपर ठेउ खेले जाय वातास काहार देशे ॥ध्रु०॥

पुष्पे पुष्पे भरा शाखी, कुंजे कुंजे गाहे पाखी
गुंजरिया आसे अलि पुंजे पुंजे घेये,—
तार फुलेर उपर घुमिये पडे फुलेर मधु खेये; ॥ध्रु०॥

भायेर मायेर एत स्नेह को थाय गेले पावे केह !
ओ ला तोमार चरण दुटि वक्षे आसार धरि,
आमार एई देशे ते जन्म जेन एई देशे तेन मरि ॥ध्रु०॥

अनुवाद

आमची जन्मभूमि—धनधान्यपुष्पांनीं समृद्ध असा एक देश आमच्या वसुंधरेत आहे. तो देश स्वप्नें घडवून तयार केलेला आहे; त्याच्यावर स्मृतीचें आवरण आहे.

असला देश कोठेंहि शोधून तुम्हांला सांपडणार नाहीं. सर्व देशांची राणी अशी ती आमची जन्मभूमि आहे.

चंद्र, सूर्य, ग्रह, तारे इथल्याप्रमाणें नेमानें कोठें तळपतात ? विद्युल्लता कोठें खेळते ? आणि कृष्ण मेघ ? त्या देशांतील पक्ष्यांच्या हांकेनें मी उठतो; पक्ष्यांच्या हांकेनें मी जागा होतो.

६० : भारतीय राष्ट्रगीतें

अशा स्निग्ध नद्या कोणत्या देशांत सांपडतील ? असले पहाड कुठे आहेत ? आणि आकाशासारखी भासणारी क्षेत्रे (हिरवींगार शेते) कोठे असतील ? आणि धान्यावर खेळत राहणारा वारा कोठल्या देशांत सांपडेल ?

शाखांवर फुले फुललेली आहेत. सर्व कुंजांत पक्षी गात आहेत. पुष्पांच्या पुंजावरून भ्रमर गुंजारव करित असून फुलांतील मध चाखून त्याच फुलांवर ते झोंप घेत आहेत.

भावाचें अथवा आईचें इतक्या श्रेष्ठ प्रकारचें प्रेम शोधून तरी सांपडेल का ? हे माते, तुझें चरणद्वय माझ्या वक्षीं धारण करतो. या देशांत आम्ही जन्मलो—म्हणून याच देशांत आम्ही मरूं.

* * *

रवींद्रनाथांचें “किंवा काव्यरसः स्वादुः किंवा स्वादीयसी सुधा ” असे उद्गार काढावयास लावणारें ‘अयि भुवन-मनोमोहिनि’ हें सुप्रसिद्ध राष्ट्रगीत होय. माधुर्यांत जणुं काय अमृतालाहि जिंकणारी, मातृभूमीवरील प्रेमानें ओथंबलेली, आणि कल्पनांच्या रम्यतेनें व विचारांच्या उदात्ततेनें थाटलेली ही रवींद्रनाथांची राष्ट्रवाणी आतां विश्वविख्यात झाली आहे. या गीताचीं भाषांतरें झालीं असून “ My charming Mother Land ” या मथळ्याचें इंग्रजी भाषांतरहि उपलब्ध आहे.

मूळ बंगाली

अयि भुवन-मनो-मोहिनि !
 अयि निर्मल-सूर्य-करोज्ज्वल-धारिणि !
 जनक-जननी-जननि !
 नीलसिन्धुजल-धौत-चरणतल,
 अनिल-विकम्पित-श्यामल-अंचल,
 अंबरचुम्बित-भाल-हिमाचल,
 शुभ्र-तुषार-किरीटिनि !
 प्रथम प्रभात उदय तव गगने,
 प्रथम सामरव तव तपोवने,
 प्रथम प्रचारित तव वनभवने
 ज्ञान-धर्म-कत-पुण्यकाहिनी ;
 चिर कल्याणमयी तुमि धन्य,
 देश विदेशे वितरिछो अन्न,
 जान्हवी-जमुना-विगलित-करुणा
 पुण्य-पीयूष-स्तन्यवाहिनी !

अनुवाद

हे माते, तूं विश्वाला आनंद देणारी व आमच्या पूर्वजांची जननी आहेस. सूर्याचे तेजस्वी किरण तूं धारण करतेस. नील समुद्राच्या जलानें तुझे चरणतल धुतले जातात. तुझें श्यामल वस्त्र वाच्यानें हालतें. हिमाचल हें तुझें गगनचुंबित भाल असून त्यावर तूं शुभ्र हिमाचा किरीट धारण केला आहेस. येथल्या आकाशांतच प्रथम सूर्याचा उदय होतो. सामवेदाचा घोष प्रथम तुझ्याच तपोवनांत उदित झाला. ज्ञान, धर्म व कित्येक पुण्यकारक कथा प्रथम तुझ्याच वनराजींत निर्माण झाल्या. तुझें सुयश चिरकाल टिकणारें आहे. म्हणून तूं धन्य आहेस. तूं आपल्या व इतर देशांनाहि अन्न देतेस. गंगा व यमुना या नद्यांचे पुण्यामृत-प्रवाह म्हणजे तुझ्या दयालुत्वाचेच प्रवाह होत !

* * *

हैं गीत रचणाच्या श्रीमती सरलादेवी चौधराणी या पंजाबचे प्रसिद्ध पुढारी पंडित रामभुजदत्त चौधरी यांच्या पत्नी होत. त्यांची राजकीय व सामाजिक कामगिरी उत्कृष्ट दर्जाची आहे. बंगाल्यांतील युवकसंघटना त्यांनीं केली. भारत-स्त्री-महामंडलाच्या त्या संस्थापिका आहेत. महात्मा गांधींच्या असहकाराच्या आंदोलनांत त्यांनीं संघटनात्मक कार्य केले. कित्येक वर्षे अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या त्या सभासद होत्या.

आतां बंग कवयित्रींचीं दोन निवडक भारतीय राष्ट्रगीते मराठी अनुवादासह खालीं दिलीं आहेत. यांपैकीं श्रीमती सरलादेवी चौधराणी या बंगालच्या प्रख्यात वृद्ध देशसेविका व थोर कवयित्री आहेत. त्यांनीं रचिलेले मूळ बंगाली राष्ट्रगीत मराठी अनुवादासह खालीं दिले आहे :—

मूळ बंगाली

अतीत-गौरव-वाहिनी
 अतीत-गौरव-वाहिनि मम वाणि !
 गाहो आजि हिंदुस्तान !
 महासभा-उन्मादिनि मम वाणि !
 गाहो आजि हिंदुस्तान !
 कर विक्रम-विभव-यश :—
 सौरभ-पूरित सेई नामगान !
 बंग, बिहार, अयोध्या, उत्कल, मान्द्राज, मराठा,
 गुर्जर, नेपाल, पंजाब, राजपूतान !
 हिंदु, पारसी, जैन, इसाई, शिख, मुसलमान !
 गाओ सकलकण्ठे सकलभाषे
 “ नमो हिंदुस्तान ! ” ॥ ध्रु० ॥

हर हर हर जय हिंदुस्तान (हिन्दु गायकगण)
दादार होरमद्द हिंदुस्तान ! (पारसी ,,)
अल्लाहो अकबर हिंदुस्तान ! (मुसलमान ,,)
नमो हिंदुस्तान ! (सकल ,,)
भेद रिपु विनाशिनी मम वाणि !
गाहो आजि ऐक्यगान !
महाबल विधायिनि मम वाणि !
गाहो आजि ऐक्यगान !
मिलाओ, दुःखे, सौख्ये, सख्ये,
लक्ष्ये, काय मनः प्राण ! ॥ ध्रु० ॥

हरि हरि हरि जय हिंदुस्तान ! (हिंदु गायकगण)
जय जिहोवा हिंदुस्तान ! (इसाई ,,)
अल्लाहो अकबर हिंदुस्तान ! (मुसलमान ,,)
नमो हिन्दुस्तान ! (सकल ,,)
सकल-जन-उत्साहिनि मम वाणि !
गाहो आजि नूतन तान !
महाजाति-संगठनि मम वाणि !
गाहो आजि नूतन तान !
उठावो कर्म निशान ! धर्म विषाण !
बाजाओ चेताए प्राण ! ॥ ध्रु० ॥

जय जय ब्रह्मन् हिंदुस्तान ! (हिंदु, जैन वगैरे गायकगण)
अलख निरंजन हिंदुस्तान ! (शीख गायकगण)
दादार होरमद्द हिंदुस्तान ! (पारसी गायकगण)

अल्लाहो अकबर हिंदुस्तान ! (मुसलमान गायकगण)
नमो हिंदुस्तान ! (सकल गायकगण)

अनुवाद

हे सरस्वति देवी ! तूं आमच्या गतवैभवाचें गान कर. हिन्दुस्थानाचें गान कर, तूं ही महासभा नवचैतन्यानें प्रस्फुरित कर, तुझ्या गायनांत या देशाचा विक्रम, वैभव आणि कीर्ति यांचा परिमळ दरवळून राहूं दे. बंगाल, बिहार, अयोध्या, उत्कल, मद्रास, महाराष्ट्र, गुजराथ, पंजाब, नेपाळ व राजपुताना यांच्यांतील विविध धर्मांचे लोक एककण्ठानें 'नमो हिंदुस्तान' असें गावोत.

हे शारदा देवी ! तूं भेदरूपी शत्रूचा संपूर्ण नाश करणारी आहेस ! महाबल देणारी तूं ऐक्याचें गान कर. आम्ही सुखदुःखांत एकत्र सख्यानें राहावें; आमचें ध्येय साध्य करण्यांत आम्ही शरीर, मन व प्राण अपवि. हे भारती देवी, तूं अखिल लोकांना उत्साह आणणारी आहेस. तूं नूतन तान गा. तूं या मोठ्या राष्ट्राचें संघटन करणारी आहेस. तूं कर्तव्याचें निशाण उभार, धर्माचें शिग फुंक ! आणि या राष्ट्रांतील लोकांना चैतन्य-शाली कर.

* * *

सरोजिनी नायडू या विश्वविख्यात हिंदी देशसेविका व प्रथितयश कवयित्री असून त्यांचें एक निघडक भारतीय राष्ट्रगीत खालीं दिलें आहे. या गीतांत देशजागृतीचा संदेश आहे. डिसेंबर १९१५ या वर्षी मुंबईला भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अन्विवेशनांत हें गीत म्हणण्यांत आलें.

Waken, O Mother, thy children implore thee,
 Who kneel in thy presence to serve and adore thee !
 The night is aflush with a dream of the morrow,
 Why still dost thou sleep in thy bondage of sorrow ?
 Awaken and sever the woes that enthral us,
 And hallow our hands for the triumphs that call us !
 Are we not thine, O beloved, to inherit
 The manifold pride and power of thy spirit ?
 Ne'er shall we fail thee, forsake thee or falter
 Whose hearts are thy home and thy shield and thine all.
 Lo ! We would thrill the high stars with thy story,
 And set thee again in the forefront of glory.

Hindus :

Mother ! the flowers of our worship have crowned thee !

Parsees :

Mother ! the flame of our hope shall surround thee !

Mussalmans :

Mother ! the sword of our love defend thee !

Christians :

Mother ! the song of our faith shall attend thee !

All Creeds :

Shall not our dauntless devotion avail thee !

Hearken ! O queen and O goddess we hail thee !

२००५
१६९३
... वि. A. W. A. K. E. ... काठ्य
... नों वि: ... २८११५
अनुवाद

“ हे माते, तू जागी हो. ” तुझी सेवा आणि आराधना करितांना नम्र झालेलीं तुझीं बालकें तुला अशी विनवणी करीत आहेत - रात्रभर भावी गोष्टींचीं स्वप्नें पडत आहेत. दुःखबंधनांनीं व्याप्त अशी तुझी निद्रा अद्यापि कां नाहीशी होत नाही? जागी हो, आम्हांला घेरणाऱ्या संकटांना नष्ट कर. आणि पुढचे विजय मिळविण्यासाठीं आमचे हात पवित्र कर. हे प्रिय माते ! आम्ही तुझेच ना ! मग तुझ्या मोठ्या भाग्याचा आणि बलाचा वारसा आमच्याकडे येतो. आम्ही तुझ्याशीं कधीं बेइमान होणार नाहीं, तुझा अड्हेर करणार नाहीं, आमचा तुझ्यावर दृढ विश्वास आहे. तू आमच्या हृदयांत सुरक्षितपणानें वास करितेस. पाहा ! तुझ्या कीर्तीचें गान करून आम्ही गगनांतील ताऱ्यांनाहि स्फुरण चढवूं आणि तुला पुनः वैभवाच्या शिखरावर नेऊं. आमच्यांतले हिंदु म्हणतात, “ हे माते, आम्ही हीं पूजासुमनें तझ्या मस्तकावर वाहिलीं आहेत. ” पारशी म्हणतात, “ हे माते, आम्ही हे आशादीप तुझ्याभोंवतीं ठेवूं ” मुसलमान म्हणतात, “ हे माते, आम्ही आमच्या प्रेमाच्या असिलता तुझ्या रक्षणार्थ आणूं ” ख्रिश्चन म्हणतात, “ आम्ही आमचीं निष्ठा-गीतें तुला म्हणूं. ” आमच्यांतले विविध धर्मांचे लोक एकत्र म्हणतात, “ हे माते, आमची तुझ्यावरील भक्ति अविचल आहे, तुझा जयजयकार असो ! ”

कच्छी राष्ट्रगीतें

आतां कांहीं कच्छी भाषेंतल्या गीतांचा परिचय करून देत आहें. कच्छी राष्ट्रगीतांची रचना अगदीं अलीकडची म्हणजे वीस-पंचवीस वर्षांतली आहे. आधीं मुळीं कच्छी भाषेला लिपी अशी नाहीच व त्या भाषेंत जी कांहीं ग्रंथरचना झाली आहे ती गुजराती लिपींतली आहे. इतर भाषांत झालेल्या ग्रंथरचनेच्या तुलनेनें पाहिलें तर कच्छी भाषेंत आतांपर्यंत फार थोडें वाङ्मय निर्माण झालें आहे. तरी पण जी कांहीं ग्रंथरचना झाली आहे ती आशादायक अशीच आहे. कच्छी भाषेला ज्यांनीं आपल्या प्रतिभेनें सजविलें आणि गौरविलें ते प्रख्यात कच्छी राष्ट्रकवि म्हणजे श्री. शिवाजी देवसिंह हे होत. शिवजीभाईंची व प्रस्तुत लेखकाची भेट ते बाराशेंस आले असतांना अचानक झाली ! ते माझ्या एका स्नेह्याचे घरीं उत्तरल्यामुळें अकल्पित रीतीनें कां

होईना, भेट होऊन, प्रथमच परिचय झाला. त्यांचा तो गौरवर्ण, छातीवरून रुळणारी पांढरी शुभ्र दाढी, रुबावदार चेहरा, तेजस्वी नेत्र आणि पिळदार शरीर पाहून त्यांची कोणावरहि छाप पडल्याशिवाय रहात नाहीं. त्यांनीं आम्हांला आपल्या मधुर आवाजांत व स्वतः हार्मोनियम वाजवून स्वतः रचिलेलीं गीतें साभिनय म्हणून दाखविलीं. शिवजीभाईंनीं कच्छी राष्ट्रगीतांबरोबर सामाजिक व धार्मिक विषयांवरहि काव्यरचना केली आहे व ती लोकप्रिय झाली आहे. शिवाय ते एक उत्तम कार्यकर्ते आहेत. असहकारितेच्या काळांत ते महात्मा गांधींच्या विश्वासांतले व निकटचे सहकारी होते. विशेष म्हणजे गुजराथमधील भडोच जिल्ह्याची संघटना करण्याचें काम त्यांचेकडे होतें. राजकीय कामगिरीबरोबर त्यांनीं केलेलें सामाजिक कार्यहि प्रशंसनीय आहे. कन्याविवाह, बालविवाह, वृद्धविवाह या अनिष्ट सामाजिक चालींविरुद्ध त्यांनीं विपुल ग्रंथरचना केली आहे. सन १९३२ च्या फेब्रुवारींत त्यांनीं योगी अरविदांचें दर्शन घेतलें व त्यांच्या सान्निध्यांत तीन वर्षे राहून त्यांनीं 'जीवनवाग' या नांवाचा काव्यग्रंथ लिहिला. तो कच्छ, गुजराथ, काठेवाड या भागांत प्रसिद्ध व लोकप्रिय झाला आहे. सध्यां त्यांचा ओढा धार्मिक गोष्टींकडे विशेष आहे. त्यांच्या कांहीं निवडक कच्छी गीतांचा परामर्श आतां घेऊं.

कवि शिवजीभाई

'ज्योत जगायो' हें कच्छी भाषेंतील शिवाजीभाईकृत प्रख्यात भारतीय स्वातंत्र्यगीत होय. यांत कवीनें महाराष्ट्रवीर शिवाजीमहाराज यांची सर्वांनीं आठवण ठेवून साऱ्या भारतांत देशप्रेमाची ज्योत पाजळत ठेवावी, हा संदेश सुंदर भाषेंत प्रभावशाली विचार व्यक्त करून सांगितला आहे. मूळ कच्छी गीत देऊन सोबत त्याचा मराठी भावार्थ दिला आहे.

मूळ कच्छी

जीवन जंग जमायो जगतमें
जीवनजी मीठी मोक्षके माण्यो
पक्षवादजी ताणाताणमें
त्रुटे तेसुंधे तंध म ताण्यो ॥ध्रु०॥

युद्ध करेला जीवन रणमें,
अंगो अंग उमंग वधार्यो;
मुडसाइसें मरो मोक्षसें
वले वतनके पल म विसायो ॥१॥

मर्दला द्यो मथा मुलकमें,
नामर्दजो मो म न्यार्यो;
अमर कयो नांके अवनीमें
विपतामें हिम्मत के म हार्यो ॥२॥

सत्ता मधमें मत्त बनेला
जुल्मीअेंजा जुल्म मिटायो;
पिंढजे पगतें अट्टल उभीने
अरिदलके स्वबलसे हटायो ॥३॥

मराठी भावार्थ : ज्योत लावा.

जगांत जीवन जमवून घ्या. जीव-
नाची गोड मौज उपभोगा. पक्षवाद
तुटेस्तोंवर ताणूं नका. जीवनाच्या
संग्रामभूमीवर उल्हासानें युद्ध करा.
धैर्यानिं नि आनंदानें जीवन व्यतीत
करा आणि आपल्या भूमीला पळ-
मात्र विसरूं नका. मर्दाना शिरसा-
बंध्य माना. नामर्दांकडे तोंडहि वळवूं
नका. पृथ्वीवर अमर कोणीच नाहीं.
विपत्तींत हिम्मत सोडूं नका. सत्ता-
मदानें मत्त झालेल्या जुल्मी लोकांच्या
जुलुमाला जुमानूं नका. आपल्या
पावलांवर निश्चयानें उभे रहा.
आपल्या बलानें अरिदल हटवा.
गांवोगांव आखाडे स्थापून हनुमान-
जीच्या शक्तीचें स्मरण करा. खऱ्या
प्रेमानें, मिळून मिसळून वागा व
विघडलेली स्थिति सुधारा. भारतीय

कयो अखाडा गामो गाममें
हनूमानजी शक्ति संभार्यो;
सचे प्रेमसे हीलीमीलीनें
बगडेली वाजीके सुधार्यो ॥ ४ ॥

भारतीय युवकेंजे उरमें
स्वतंत्रताजी लगनी लगायो
'शिव' कर शिवाजी संभारे,
देश प्रेमजी ज्योत जगायो ॥ ५ ॥

युवकांच्या हृदयांत स्वातंत्र्यप्रीति
उत्पन्न होवो. 'शिव' कवि म्हणतो
शिवाजी महाराजांना स्मरून देश-
प्रेमाची ज्योत पाजळती ठवा.

* * *

‘ करे वतायो ’ हेहि शिवजीभाईकृत कच्छी स्वातंत्र्यगीत होय. आपल्या भूमीची कीर्ति सर्व जगांत पसरवा हा तेजस्वी संदेश कवीनें या गीतांत सांगितला आहे. प्रथम हे मूळ कच्छी गीत देऊन सोवत त्याचा मराठी भावार्थ दिला आहे.

मूळ कच्छी

जीवनमें जोत जगायोरे
कच्छडे जो पाणी दिपायो ॥ ध्रु. ॥
प्रजाजी पीडा प्रथम विचार्यो,
बनडेली बाजीके सुधार्यो;
लिखमी लेखे लगायोरे ॥ १ ॥

क्लेश, कंकास, कुसंपके टार्यो
सुले, शांति ने संप वधार्यो
जगमें डंको बजायोरे ॥ २ ॥

हुन्नर कला ने विद्या विस्तार्यो,
गत पीअणीउं कुरीतीउं निवार्यो;
मानजी भरी फुगायोरे ॥ ३ ॥

प्रजा जीवनके खेडयो खंते
मेनतजो फल मिलं धो अंतें;
सद्गुणज झाड उगायोरे ॥ ४ ॥

देसप्रेमके धिलमें धार्यो,
स्वार्थवृत्तिजे बीजके बार्यो
जुल्मी दोर हटायोरे ॥ ५ ॥

मराठी भावार्थ : करून दाखवा.

आपल्या जीवनाची ज्योत जागती ठेवा. कच्छी लोकांचें तेज दिसूं द्या. प्रजेला पीडा होते आहे, तिचा विचार करा व बिघडलेली स्थिति सुधारा. संपत्तीचा सदुपयोग करा. दुःख, दैन्य व दुही यांचा त्याग करा व शांति नि ऐक्य यांचा सुविचार घरा. जगांत तुमचा डंका वाजूं द्या. हुन्नर, कला, विद्या यांचा सुविचार घरा. तुमचें रक्त पिणाऱ्या वाईट चालींना नष्ट करा. प्रजेला आपल्या कष्टाचें फळ मिळूं द्या. सद्गुणांचे वृक्ष वाढूं द्या. देशप्रेम चित्तांत धरून स्वार्थ-वृत्तीचें बीज नाहीसें करा. जुलमी लोकांचा जोर हटवा. हिम्मत, साहस, धीर घरा; आईच्या, मातृभूमीच्या आनंदांत आनंद माना व तुमची ‘बहादुर’ अशी कीर्ति जगांत होऊं

हिम्मत साहस धीरज धरजा
माडीला मरजीथी मरजा;
बादुरेंमें गणायोरे ॥ ६ ॥

संपतमें डुबीअेंके गडजा
विपतामें मुडसाई म छडजा
वीरे के संभार्योरे ॥ ७ ॥

वले वतनके जगमें मलायो,
फुला फके पण टेक निभायो
भले भले भुलायोरे ॥ ८ ॥
'शिर'चे करे वतायोरे ॥ ध्रु. ॥

द्या. तुम्ही वैभवांत असतांना दुःखी
लोकांना खूष करा व तुम्हांला
विपत्ति आली तर धीर सोडूं नका.
आपल्या मातृभूमीची कीर्ति जगांत
पसरवा. नुसतें पीठ खाऊन राहण्याची
पाळी आली तरी चालेल, पण
निश्चय सोडूं नका. भल्या भल्यांना
भुलवा ! 'शिव' कवि म्हणतो
'करून दाखवा.'

* * *

बरींच मराठी राष्ट्रगीते वाचकांना परिचित आहेत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. या पुस्तकांत मराठी राष्ट्रगीते अधिक दिली नाहीत याबद्दलचा खुलासा मी आरंभीच “कृतज्ञता” या सदरांत केला आहे. आतां मराठी राष्ट्रगीतांपैकी रे. ना. वा. टिळक यांचे प्रसिद्ध असे “रणशिग” हे गीत खाली दिले आहे.

महाराष्ट्रीय कवि रे. टिळक यांच्या ‘रणशिग’ या गीतांत भावी काळाच्या उज्ज्वलतेसंबंधी अदम्य विश्वास व्यक्त केला आहे. इतर महाराष्ट्रीय कवींपैकी कवि टेकाडे यांनीही ‘न टळे आतां विधीला, स्वातंत्र्य भारताला।’ या उक्तींत अशाच प्रकारचा विश्वास, आशावाद प्रकट केला आहे. टेकाडे यांचे “हा हिंद देश माझा” हे गीत सुप्रसिद्धच आहे. कवि गोविंद यांनी ‘हिंदभू वांछिते। सकल स्वातंत्र्य ते’ अशी आपल्या स्वातंत्र्यगीतांतून घोषणा केली आहे. ‘नव्या मनूंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे’ असे कवि केशवसुतांनी स्वातंत्र्यवीराकडून वदविले आहे. ‘आकांक्षा पुढति जिथें गगन ठेंगणें’ अशी अलोट स्वातंत्र्य-लालसा कोल्हटकरांनी आपल्या प्रभावशाली गीतांत दर्शविली आहे. नवयुग म्हणजेच स्वातंत्र्याचे युग व ते आतां आले आहे, हे घोषित करण्याकरितां मी रणशिग फुकीत आहे, हे कवि टिळकांनी या गीतांत सांगितले आहे,

रे. टिळक

मूळ मराठी

गिरिवर माझ्या मी चढतो, शिंग एकदां फुंकीतो !
जा जा पड तिकडे सनई ! काम तुझे येथे नाही
सकल गुणांही सदा नवे, हें माझे रणशिंग हवे
स्तब्ध बैसले ! थकले निजले ! भुलले मेले !
अवघे उठतिल तें करितो, शिंग एकदां फुंकीतो !
“ नवयुग ! नवयुग ! नवयुग हो ! ” शिंगें फोडितें हा टाहो !
या रणवाद्या रिघा, जा नाहीतर मरा निघा !
पूर धावला ! कोण तयाला ! अडवायाला !
समर्थ बघुं पुढती येतो ! तरेल जो पोहेलचि तो
अंधारांतुनि उजेड ये, तत्त्व नवे हें सदा नवे !
अशुभ निराशेच्या उदरीं, देवी आशा जन्म वरी
हिचे भक्त ते ! विजयी पुरते ! तयास नुसते
क्रीडांगण हा भव दिसतो, शिंग एकदां फुंकीतो !
परिस्थितीहुनि मी माझ्या,—मोठा, मजपुढतीं गमजा—
काय चालतिल काळाच्या ! दैवाच्या ! दुःस्वप्नाच्या !
नवयुग आलें ! माझे झालें ! मन्मन धालें !
म्हणून जयगीता गातो, शिंग एकदां फुंकीतो !
नवयुग अर्पी नवेपण, घे घे तें अपुलें करुन
कितीक आले मग निपुण, तरी जिंकिशिल तूंच पण !
हें न दुज्याचें ! असेल लघुचें ! परंतु कविचें !
भाकित तुजला बजावितो ! शिंग एकदां फुंकीतो !

स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या राष्ट्रगीताचा विचार करतांना प्राचीन वैदिक ऋषिकालांतल्या अथर्ववेदांतील राष्ट्रगीताचा विचार मोठा उद्बोधक होईल. हे मातृभूमिसूक्त अथर्ववेदांमधील १२ व्या काण्डांतील पहिले सूक्त आहे. त्याचे राष्ट्रीय महत्त्व केवढे आहे, हे त्या गीताच्या परिशीलनाने आपणांस चांगले समजून येते. इतके तेजस्वी राष्ट्रगीत अद्यापि कुठल्याहि काळांत किंवा देशांत झालेले नाही असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही, हे गीत किंवा सूक्त वाचीत असतांना अतिशय प्राचीन कालांतील आपल्या ऋषींचे विचार किती प्रगल्भ, परिपक्व व प्रगतिपर झाले होते, याची आपणांस कल्पना येते. आदर्श राष्ट्रगीताचीं यापूर्वी सांगितलेलीं सर्व लक्षणे या वैदिक राष्ट्रगीतांत आपणांला दिसून येतात. राष्ट्ररक्षण, राष्ट्रजागृति या कामीं राष्ट्रगीतांचे महत्त्व कसे आहे ते मागील विवेचनांत सांगितलेच आहे. आणि या वैदिक सूक्तावरहि सायनाचार्यांनी भाष्य करतांना 'ग्रामपत्तनादि रक्षणार्थ' या सूक्ताचा पाठ करावा असे म्हटले आहे. अर्थात् ग्राम, नगर, प्रान्त, राष्ट्र, स्वदेश यांच्या रक्षणार्थ या वैदिक राष्ट्रगीताचा मोठा उपयोग आहे, असेच विचारवंतांचे म्हणणे आहे हे उघड होते. राष्ट्रगीत व राष्ट्ररक्षण यांचा संबंध निकटचा आहे हे या गीताने उत्तम रीतीने सिद्ध केले आहे. अशा या प्रभावी राष्ट्रगीताकडे लक्ष्य वेधल्याबद्दल व त्यासंबंधी योग्य ती सर्व माहिती पुरविल्याबद्दल विद्वाभूषण धर्ममणि श्री. लालस्वामी महाराज वेदाश्रम (डोंबिवली) यांचा मी अतिशय आभारी आहे. या गीतासंबंधी ते म्हणतात की, "ज्या द्रष्ट्या कवीला हे गान स्फुरले असेल त्याच्या इतका मोठा राष्ट्रीय कवि कोणत्याहि देशांत झाला नाही." या म्हणण्याची सत्यता हे गीत वाचल्याने कळून येते. ज्या आमच्या मातृभूमीवर नाना धर्मांचे व नाना भाषा बोलणारे लोक एका घरांत रहाणाऱ्या भावांप्रमाणे राहात आले आहेत, ती आमची मातृभूमि आम्हांला विपुल सुख संपत्ति देवो. ज्ञानी, शूर, शेतकरी, कारागीर, वन्यजन असे पांच प्रकारचे

७६ : भारतीय राष्ट्रगीते

लोक तुझेच बालक आहेत. त्या आम्हां सर्वांना सूर्य विपुल तेज देवो. दीर्घायुष्य, निरोगिता, ओज, तेज, बल, शत्रुनाश, विजय, वैभव, यश अशा सर्व गोष्टींचा उल्लेख या गीतांतल्या उदात्त प्रार्थनांमध्ये आहे. मुळांत हे मातृभूमिसूक्त वरेंच मोठें म्हणजे ६३ ऋचांचें आहे व त्यांचा मराठी अनुवाद श्री. बालस्वामींनीं केलेला आहे. परंतु हे मूळ सूक्त व अनुवाद दिल्यास अतिशय विस्तार होईल. कोणतेंहि राष्ट्रगीत हे सहज म्हणण्यासारखें पण मुळांतली मुख्य कल्पना न सोडतां म्हणतां येण्याजोगें आटोपशीर असावे व म्हणून या सूक्तांतील त्यांतल्यात्यांत फक्त विशेष महत्त्वाच्याच ऋचा मुळांत देऊन नंतर मी त्याचा मराठी पद्यांत यथामति अनुवाद किंवा भावार्थ केला आहे. या सूक्तांत वर्णन केलेल्या देवदेवता व ऋषि, त्यांचे आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यामिक सामर्थ्य व स्थलकालवर्णनें या सर्वांचा विचार केल्यास हे गीत संपूर्णपणें भारतीय आहे याची खात्री पटते. मात्र त्या अति प्राचीन वैदिक काळांत भारतीय संस्कृतीची व्याप्ति फारच विस्तृत होती. या गीतावरून प्राचीन आर्यांची विशाल दृष्टि, उदारमनस्कता, मानवधर्माचें आचरण, सामाजिक ऐक्य, व्यवहार व नीतिधर्म यांचा मेळ, या सर्व गोष्टी उत्तम रीतीनें आपल्या प्रत्ययास येतात. ज्या गोष्टी आम्हांला या काळांत नवीन शिकविल्या जात आहेत असें कांहीं लोक म्हणतात त्यांचा साक्षात्कार आमच्या पूर्वजांना त्या काळींच झाला होता. त्या गोष्टी त्यांनीं प्रत्यक्ष कृतींत आणल्या होत्या व म्हणून या गीताचें आपणांला विशेष महत्त्व आहे.

* * *

वैदिक राष्ट्रगीत

मूळ संस्कृत

‘ यामस्विनावमिमाता विष्णुर्यस्यां
विचक्रमे ।
इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां
शचीपतिः ।

नो भूमिर्विसृजतां
माता पुत्राय मे पयः ॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तः
अरण्यं ते पृथिवि स्यो नमस्तु ।
बभुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां
ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् ।
अजीतोऽहतो अक्षतोऽध्यष्ठां
पृथिवीमहम् ॥

यस्यां पूर्वेभूतकृतः
ऋषयो गा उदानृचुः ।
सप्त सत्रेण वेधसो ।
यज्ञेन तपसा सह ।
सा नो भूमिरादिशतु यद्धनं
कामया महे ।

मराठी अनुवाद

जिच्या भूमिंसी मापिलें अश्विनींनीं ।
जिला रक्षिलें विष्णुच्या विक्रमांनीं ।
नुरे शत्रु जीला महेन्द्रप्रभावे ।
पयोदा अम्हां मायभू ही स्वभावे ॥

हिमाद्री तुझा, काननें रम्य तूझीं ।
मना हर्षवीते तुझी वर्णराजी ॥
सदा सज्ज देवेन्द्र रक्षी जियेला ।
बहू सौख्यदा मायभू ही अम्हांला ॥

हिचे पूर्व सप्तर्षि ते पुण्यशाली ।
जिहीं यज्ञ तैशीं तपें आचरीलीं ।
जयांनीं इथें गायिलीं दिव्य गीतें ।
सदा मायभू इष्ट देई अम्हांतें ॥

सुरांनीं जिचीं निर्मिलीं रम्य गावे ।

७८ : भारतीय राष्ट्रगीतें

भगो अनुप्रयुक्तामिन्द्र एतु
परोगवः ।

यस्याः पुरो देवकृताः
क्षेत्रे यस्यां विकुर्वते ।
प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भाम्
आशां आशां रण्यां नः कृणोतु ॥

भूमे मातानिधेहि मा ।
भद्रया सुप्रतिष्ठितम्
संविदाना दिवा कवे ।
श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥

जिच्या क्षेत्र तीर्थांत सत्कार्यं व्हावें ।
सुसंपन्न राहो सदा मायभू ही ।
सुरम्या असो ही दिशांतून दाही ॥

अम्हां मायभू सौख्य कल्याण देई ॥
करी धन्य ही आमुतें सर्व ठायीं ॥
कृपेनें जिच्या आमुची सुप्रतिष्ठा ।
वसे तीवरी आमुची नित्य निष्ठा ॥

* * *

ध्वजगीत व राष्ट्रगीत यांचे निकट संबंध

राष्ट्रगीतें व ध्वजगीतें यांचे संबंध अगदीं निकटचे असल्याने त्यांचा एकत्र विचार करणे उचित आहे. जगांतील बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रांचे ध्वज आहेत. राष्ट्रगीताप्रमाणे ध्वजगीतहि राष्ट्रीय भावना उद्दीपित करणारे आहे. किंवाहना राष्ट्रगीताचीं जीं अनेक स्फूर्तिस्थाने आहेत, त्यांत राष्ट्रध्वजाचें स्थान महत्त्वाचें आहे. अमेरिकेसारख्या सुधारणेच्या शिखरावर चढलेल्या राष्ट्राकडे दृष्टि फेंकली तर आपल्याला असें आढळून येईल कीं, आपल्या राष्ट्रांतील प्रत्येक बालकाला आपलें राष्ट्रगीत व त्याला आधारभूत असणाऱ्या ध्वजगीताची माहिती असली पाहिजे, असा तेथील जनतेचा कटाक्ष आहे. "Star-spangled banner" (तारका चिन्हांकित ध्वज) या नांवाचें मुळीं अमेरिकेचें आद्य राष्ट्रगीतच आहे. म्हणजे ध्वजावरूनच त्यांच्या राष्ट्रगीताला नांव मिळालें आहे. अमेरिकेचें राष्ट्रीय निशाण पाहून व त्यापासून स्फूर्ति उत्पन्न होऊन फ्रॅन्सिस नांवाच्या अमेरिकनानें हें राष्ट्रगीत रचिलें. इतका राष्ट्रीय ध्वजाचा राष्ट्रगीताशीं अभेद्य संबंध आहे.

आणि असें असणें साहजिकच आहे. जें निशाण पूर्वजांनीं स्वाभिमानपूर्वक सतत सर्व अडचणींना तोंड देऊन उंच फडकवीत ठेविलें, त्या निशाणाचा मोठेपणा नवीन पिढीला रक्षण करावयाचा असतो; कारण तें निशाण जनतेला कार्यप्रेरित करते. त्या निशाणाखालीं राष्ट्रांतील सर्व जनता आपसांतले भेद नि कलह विसरून एकत्र होते. असें तें राष्ट्रीय निशाण राष्ट्रांत ऐक्यभावना निर्माण करण्याचें एक प्रभावी साधन आहे. मराठ्यांचा भगवा ध्वज त्यांना राष्ट्रकार्य करण्याचा संदेश देत होता; व जोपर्यंत त्या एका झेंड्याखालीं सर्वजण होते, जोपर्यंत त्या एकमेव झेंड्याला सारे सारखेंच मान देत होते, व म्हणून त्याचें संरक्षण करीत होते, तोपर्यंत त्यांच्या सामर्थ्याचा कोणीहि भंग करूं शकला नाहीं. भगवा ध्वज हा हिंदुस्थानचा पुरातन ध्वज होय. शिवाजीच्या काळीं त्याला राष्ट्रध्वजाचें

स्वरूप प्राप्त झालें. हिंदुपदपातशाहीच्या अस्तापर्यंत भगवा ध्वज द्वाच तिचा राष्ट्रीय ध्वज होता. व त्या ध्वजाच्या जोडीला वैभवाचें प्रतीक म्हणून जरीपटकाहि कित्येक वर्षे डौलानें फडकत होता. देवाल्यांवर, तीर्थयात्रा करणाऱ्या वारकऱ्यांजवळ व विशिष्ट प्रसंगीं प्रासाद, घरे, झोंपड्या तों थेट समरभूमीपर्यंत या ध्वजाला जसें धार्मिक तसें राजकीय दृष्ट्याहि मानाचें स्थान होतें.

ध्वजाचे आकार व रंग निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे आहेत व त्यांवरचीं चिन्हेहि विविध आहेत. भगव्या ध्वजाचा भगवा रंग हा विरक्तीचा, त्यागाचा रंग समजला जातो. भगवा ध्वज हा हिंदुपदपातशाहीचा राष्ट्रीय ध्वज आम्हांला राष्ट्राकरितां व धर्माकरितांहि आत्यंतिक त्याग करण्याची प्रेरणा करतो. परंतु ब्रिटिशांची सत्ता या देशांत आल्यासून ही स्थिति राहिली नाही. " पुढति नेम कांहीं ढळला । ध्वज (जरी) करांतुनि गळला । " हें आमच्या राष्ट्रकवीचें वचन त्या बदललेल्या स्थितीचें द्योतक आहे. हिंदुपदपातशाहीची कल्पना मार्गे पडून नव्या युगांत आपण सर्व " हिंदी " आहोंत ही कल्पना बळावूं लागली. ब्रिटिशांनीं " हिंदुस्थान " या नांवाचा उपयोग न करतां या देशाला " इंडिया " असें नवीन नांव दिलें. " हिंदुराष्ट्र " हा शब्दप्रयोग मार्गे पडून " हिंदी राष्ट्र " किंवा " इंडियन नेशन " हे शब्द प्रचारांत आले. हिंदुराष्ट्राचा भगवा ध्वज लुप्त होऊन त्या ठिकाणीं इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे तिरंगी निशाण आलें. १९१७ या वर्षीं श्रीमती अॅनी बेझंट यांच्या अध्यक्षतेखालीं कलकत्त्यास भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांत राष्ट्रीय ध्वजाचा प्रश्न मांडण्यांत आला. या वेळीं काँग्रेसचें निशाण लाल, हिरवा व पांढरा अशा तीन रंगांच्या पट्ट्यांचें होतें. फक्त या राष्ट्रीय ध्वजावर कांहीं चिन्ह असावें कीं नाही, याचा विचार करण्याकरितां या अधिवेशनाचे वेळीं एक कमिटी नेमण्यांत आली. परंतु या कमिटीचा रिपोर्ट कधींच बाहेर पडला नाही, पुढें १९२८ या वर्षीं झालेल्या कलकत्ता काँग्रेसमध्ये असें ठरविण्यांत आलें कीं, दर महिन्याच्या शेवटच्या रविवारीं सकाळीं ८ वाजतां सर्व देशभर झेंडावंदन व्हावें व राष्ट्रीय ध्वजारोपण करावें. यावेळीं कित्येक इमारतीवर व स्थानिक संस्थांवर हें ध्वजारोपणाचें कार्य होत असे. पुढें

१९३१ या वर्षीं राष्ट्रीय निशाण चौकशी कमिटीने केलेली चौकशी लक्षांत घेऊन अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीने असे ठरविले कीं, राष्ट्रीय निशाणाचे तीन रंग पूर्वीप्रमाणेच असावे. फक्त पूर्वीच्या लाल रंगाच्या ठिकाणीं केशरी रंगाचा समावेश केला व या केशरी रंगाखालीं पांढरा व हिरवा रंग अनुक्रमाने घातले. ह्याच वेळीं मधल्या पांढऱ्या भागावर गडद निळ्या रंगामध्ये चरख्याचे चित्र दाखविण्यांत आले. याप्रमाणे काँग्रेसच्या तिरंगी निशाणावर मध्यभागीं चरख्याचे चित्र जरी १९३१ सालीं सार्वजनिक रीतीने प्रकट झाले असले, तरी त्या चित्राची प्रथम कल्पना १९२०-२१ सालींच जालंदरचे पुढारी लाला हंसराज यांना सुचली होती. त्यांनी ही आपली चित्राची कल्पना महात्मा गांधींना सांगितली. गांधीजींना ती पसंत पडली. पुढे गांधीजी १९२१ च्या मार्च मध्ये विजयवाड्यास (बेझवाड्यास) गेले असतांना त्यांनी मच्छलीपट्टणच्या नॅशनल कॉलेजांतील प्राध्यापक पी. व्यंकय्या यांचेकडून चरख्याचे चित्र निशाणावर तीन तासांत काढून घेतले. हे चरखा-चिन्हांकित निशाण त्याच वर्षीं भरलेल्या अहमदाबादच्या राष्ट्रीय सभेंत फडकाविण्यांतहि आले होते. परंतु त्या निशाणाला अधिकृत अखिल भारतीय स्वरूप मात्र १९३१ सालीं देण्यांत आले. त्याचा उल्लेख वर केलाच आहे.

या तिरंगी निशाणांतील केशरी, हिरवा व पांढरा हे तीन रंग हिंदू, मुसलमान व राहिलेले इतर जातीय यांचे निदर्शक आहेत, असा संकेत प्रथम होता; परंतु १९३१ या वर्षीं काँग्रेसने असे प्रसिद्ध केले कीं, हे तीन रंग यापुढे जातिनिदर्शक राहणार नसून ते गुणनिदर्शक राहतील. म्हणजे केशरी रंग हा धैर्य व स्वार्थत्याग यांचे चिन्ह म्हणून राहिल, पांढरा रंग हा शांतता व सत्य यांचा द्योतक व हिरवा रंग हा शौर्य व श्रद्धा यांचा निदर्शक राहिल, आणि गरिबांच्या आशेचा किरण म्हणून मध्ये चरख्याचे चित्र राहिल. याप्रमाणे या अभिनव स्वरूपांत हे निशाण ३० ऑगस्ट १९३१ रोजी उभारण्यांत आले.

याप्रमाणे काँग्रेसचे तिरंगी निशाण हेच राष्ट्रीय निशाण असे ठरविले असतां त्या सुमारास भगवा ध्वज हा हिंदुस्थानाचा राष्ट्रीय ध्वज होय, या कल्पनेला जोराची चालना स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी दिली. त्यांनी हिंदुत्व आणि राष्ट्रीयत्व यांची एकरूपता दाखवून “ उचलूं या पुनरपि प्राणा ।

लावुनी पणा । ध्वज हा उभवं या पुन्हां । ” अशी घोषणा केली आणि भगवा ध्वज हाच परंपरागत हिंदुराष्ट्राचा-हिंदुस्थानाचा-एकमेव, एकरंगी, राष्ट्रीय ध्वज होय असें प्रतिपादन केले. जुन्या ध्वजाच्याच पुनरुत्थानाचा संदेश त्यांनी दिला. फक्त या जुन्या ध्वजावर कृपाण (तलवार), ॐकारयुक्त कुण्डलिनी व स्वस्तिक हीं उद्बोधक नवीं चिन्हे असावीं असें त्यांनी ठरविले. या अभिनव भगव्या राष्ट्रीय ध्वजाला १९३६ या वर्षी अखिल भारतीय हिंदुमहासभेनें लाहोरच्या अधिवेशनांत मान्यता दिली.

या दोन ध्वजांशिवाय हिंदी क्रांतिकारकांचा आद्य स्वातंत्र्यध्वजहि प्रचलित आहे. १८५७ सालच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचें पुण्यस्मरण म्हणून विलायतेत १९०७ या वर्षी सावरकरांच्या अभिनव भारत संस्थेंत भारताच्या क्रांतिध्वजाची योजना निश्चित झाली. त्यांत हिंदु, मुसलमान व शीख यांचे प्रतिनिधिभूत असे अनुक्रमे तांबडा, हिरवा व पिवळा हे रंग दाखविण्यांत आले. हा ध्वज तयार करण्याचें काम सुप्रसिद्ध बंगाली क्रांतिकारक व चित्रकार हेमचंद्रदास यांनीं केले. कमल व चंद्रसूर्य हीं उद्बोधक चिन्हे त्या ध्वजावर घालून मध्यभागी “ वन्दे मातरम् ” हीं राष्ट्रगीताचीं अक्षरे काढण्यांत आलीं. असा हा क्रांतिकारकांचा स्वातंत्र्य-ध्वज मँडम कामा या हिंदी निर्वासित पार्शी स्त्रीनें दि. १८ ऑगस्ट १९०८ या दिवशीं जर्मनींत स्टटगार्ट येथें सोशालिस्टांच्या सभेमध्ये जाहीर रीतीनें फडकविला. “ हा पाहा, हिंदुस्थानाचा स्वातंत्र्यध्वज ” असें तिनें म्हटल्याबरोबर अनेक राष्ट्रांतून या सभेस आलेल्या प्रतिनिधींनीं उत्थापनपूर्वक या ध्वजाला अभिवादन केले. हा तिरंगी स्वातंत्र्यध्वज त्यानंतर कित्येक वर्षे हिंदुस्थानांत येऊं शकला नाही. दैववशात् कामाबाईंचे निर्वासित क्रांतिवादी मित्र श्री. राणा यांनीं तो १९३७ या वर्षी हिंदुस्थानांत पाठविला.*

याप्रमाणें तीन प्रमुख असे या देशाचे राष्ट्रीय ध्वज आतांपर्यंत नांदत आले आहेत. दि. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. आतां या स्वतंत्र भारताचा ध्वज काँग्रेसच्या ध्वजाप्रमाणेंच तिरंगी आहे. मात्र त्यांत पूर्वीच्या चरख्याऐवजीं “ अशोक-चक्र ” दाखविलें आहे.

* क्रांतिकारकांच्या या ध्वजाची माहिती ‘ केसरी ’चे माजी संपादक श्री. ग. वि. केतकर यांनीं पुरविल्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे.

आतां पाश्चात्य राष्ट्रांच्या ध्वजांसंबंधीं दिग्दर्शन करूं. बहुतेक पाश्चात्य राष्ट्रांचे ध्वज चिन्हांकित आहेत व तीं चिन्हे अत्यंत सूचक अशीं असतात. पुष्कळ निशाणें तारकांकित आहेत. तारा हा महत्पदाचा व स्थैर्याचा द्योतक आहे. उदाहरणार्थ, अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थानें, ऑस्ट्रेलिया, चीन, न्यूझीलंड, हॉन्ड्यूरज, पनामा, क्यूबा यांचीं निशाणें तारकांकित आहेत. अमेरिकेच्या ध्वजगीतांत “ या स्वतंत्र आणि शूर लोकांच्या भूमीवर हें विजयशाली निशाण चिरकाल फडकत राहिल,” असा आत्मविश्वास कवीनें प्रकट केला आहे. त्यांच्या ध्वजावरचे तांबड्या व पांढऱ्या रंगांचे पट्टे अनुक्रमें धैर्य व सत्य यांचे निदर्शक असून, “ आमचें निशाण जगाला नवचैतन्य प्राप्त करून देणारें आहे,” असें त्यांच्या एका ध्वजगीतांत म्हटलें आहे. “ आमची राजनिष्ठा, कायद्यांवरील निष्ठा व स्वातंत्र्यनिष्ठा आमच्या ध्वजाशीं निगडित आहेत,” असें बेलजियमच्या गीतांत म्हटलें आहे. इंग्लंडच्या निशाणावरील तांबडा रंग हा राष्ट्राच्या भावनांचा द्योतक असून पांढरा रंग हा पावित्र्याचा व निळा रंग हा इंग्लंडचें रक्षण करणाऱ्या सागराचा निदर्शक आहे. रशियाच्या निशाणाचा लाल रंग शौर्य हा गुण दाखवितो आणि त्यावरील कोयता व हातोडा हीं चिन्हे उद्योगप्रियता हा गुण दाखवितात. याप्रमाणें या साऱ्या ध्वजांवरील चिन्हे व रंग जातिनिदर्शक नाहीत, तर तीं गुणदर्शक आहेत. असो. याप्रमाणें अनेक राष्ट्रांचे ध्वज व त्यांपैकीं कांहींचीं ध्वजगीतेंहि आहेत. आतां कांहीं प्रमुख भारतीय ध्वजगीतें पाहूं.

* * *

२२ ☆ हिंदुराष्ट्र-ध्वजगीत

या भारतीय ध्वजगीतांपैकी हिंदुस्थानाच्या भगव्या ध्वजाला उद्देशून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी एक अत्यंत सुंदर नि प्रभावशाली ध्वजगीत मराठींत रचिले आहे. या ध्वजाचे प्राचीनत्व आणि उज्ज्वल परंपरा या गोष्टी या गीतावरून उत्तम तऱ्हेने प्रत्ययास येतात. सावरकरांच्या अध्यक्षतेखाली नागपूर येथे अखिल भारतीय हिंदुमहासभेच्या अधिवेशनाचे ध्वजारोपणप्रसंगी दि. २९ डिसेंबर १९३८ या दिवशी हे गीत प्रथम गायिले गेले.

स्वा. सावरकर

अखिल हिंदुविजयध्वज हा । उभवुं या पुन्हां ॥

ध्वज हा । लढवुं या पुन्हां ॥ ध्रु० ॥

ह्या ध्वजासची त्या कालीं । रौत्रिती पराक्रमशाली ।

रामचंद्र लंकेवरतीं । वधुनि रावणा । ध्वज तो । लढवुं या पुन्हां १

करित जें शिकंदर स्वारी । चंद्रगुप्त ग्रीकां मारी ।

हिंदुकूश-शिखरीं चढला । जिंकुनी रणा । ध्वज तो । लढवुं या पुन्हां २

रक्षणीं ध्वजाच्या ह्याची । शालिवाहनानें साची ।

उडविलीं शकांचीं शकलें । समरिं त्या क्षणा । ध्वज तो । लढवुं या पुन्हां ३

हाणिले हुसकितां जेथें । हूणांसि विक्रमादित्यें ।

हाचि घुमवि मंदोसरच्या । त्या रणांगणा । ध्वज तो । लढवुं या पुन्हां ४

जइं जईं हिंदु सम्राटें । अश्वमेध केले मोठे ।
करित पुढति गेला हाची । विजय घोषणा । ध्वज तो । लढवुं या पुन्हां ५
उगवुनी सूड हिंदूंचा । मद मर्दुनि मुस्लीमांचा ।
शिवराय रायगडिं करिती । वीरपूजना । याच्या वीरपूजना ।
ध्वज तो । लढवुं या पुन्हां ६
ध्वज हाचि धरुनि दिल्लीला । वीरबाहु भाऊ गेला ।
मुसलमीन तरुता फोडी । हाणुनी घणा । ध्वज तो । लढवुं या पुन्हां ७
पुढति नेम कांहीं ढळला । ध्वज जरी करांतुनि गळला ।
उचलुं या पुनरपि प्राणां लावुनी पणा ।
ध्वज हा । उभवुं या पुन्हां ८

* * *

“ झेंडागीत ” हें हिंदी भाषेंतील सुप्रसिद्ध ध्वजगीत होय. “ वन्दे मातरम् ” या राष्ट्रगीताइतकेंच हें ध्वजगीत लोकप्रिय झालें आहे. हें काँग्रेसच्या तिरंगी ध्वजाचें गीत आहे. देशभक्त श्यामलाल गुप्ता यांनीं हें तेजस्वी गीत रचिलें आहे. हें तिरंगी ध्वजाचें गीत आणि सावरकरांचें ध्वजगीत अशीं हीं दोन गीतें भारतवासीयांना गंगायमुनांच्या प्रवाहासारखीं आहेत. हीं दोन्ही गीतें आम्हांला हवीं आहेत; कारण त्यांत राष्ट्राची मनोरचना व्यक्त झाली आहे, दोन्ही गीतांच्या मार्गे राष्ट्राचा इतिहास उभा आहे. त्यांनीं राष्ट्राचा इतिहास घडविण्याचें महत्कार्य केलें आहे. मग त्यांतील कोणाला म्हणून कमी किंवा अधिक लेखावें ? आमच्या राष्ट्रीय वाङ्मयांत उभय गीतांना सारखेंच मानाचें स्थान आहे व तें योग्यच आहे. प्राणार्पण करूनहि या ध्वजाचा मोठेपणा आपणांला आकलन होणार नाही असें कवीनें या झेंडा-गीतांत म्हटलें आहे. प्रथम मूळ हिंदी गीत देऊन नंतर त्याचा मराठी अनुवाद केला आहे,

मूळ हिंदी

विजयी विश्व तिरंगा प्यारा । झेंडा ऊँचा रहे हमारा ॥

सदा शक्ति सरसाने वाला । प्रेम-सुधा बरसाने वाला,

वीरों को हरसानेवाला, मातृभूमिका तन मन सारा ।

झेंडा ऊँचा रहे हमारा ॥

स्वतंत्रता के भीषण रणमें । लखकर जोश बढे क्षणक्षण में ।

कांपे शत्रु देखकर मनमें । मिट जाये भय संकट सारा ।

झेंडा ऊँचा रहे हमारा ॥

इस झंडेके नीचे निर्भय । लें स्वराज्य हम अविचल निश्चय ।

बोलो भारत माता की जय, स्वतंत्रता हो ध्येय हमारा ।

झेंडा ऊँचा रहे हमारा ।

आओ, प्यारे वीरो ! आओ । देश धर्मपर बलि बलि जाओ ।
एकसाथ सब मिलकर गाओ, प्यारा भारत देश हमारा ।

झेंडा ऊँचा रहे हमारा ।

इसकी शान न जाने पाये । चाहे जान भले ही जाये ।

विश्व विजय करके दिखलाये, तब होअे पण पूर्ण हमारा ।

झेंडा ऊँचा रहे हमारा ।

विजयी विश्व तिरंगा प्यारा.

अनुवाद

हा आमचा आवडता विश्वविजयी तिरंगी झेंडा सतत उंच फडकत राहो !
हा आम्हांला शक्ति देणारा व आमचेवर प्रेमामृताचा वर्षाव करणारा आहे.
हा वीरांना हर्षविणारा आहे. मातृभूमीचें तन-मन सारें कांहीं यांत आहे.
स्वातंत्र्याच्या भीषण संग्रामांत याचें तेज क्षणाक्षणाला वाढून तो अधिकाधिक
लखावत आहे. याला पाहतांच शत्रूच्या मनांत धडकी भरते व आमचें
भय संकट नाहीसें होतें. या झेंड्याच्या आश्रयानें निर्भय राहून स्वराज्य
संपादण्याचा आमचा दृढनिश्चय झाला आहे. बोला, भारत माता की जय !
स्वातंत्र्य हेंच आमचें ध्येय ! या ! प्यारे वीरहो, या ! आणि देशासाठीं व
धर्मासाठीं बलिदान करा. सर्वांनीं मिळून एकदम गा ! आमचा प्यारा भारत
देश ! आमचा झेंडा उंच फडकत राहो ! प्राण देऊनसुद्धां ह्याचें वैभव आपल्याला
समजणार नाहीं. विश्वविजय करून दाखवूं तेव्हां आमची प्रतिज्ञा पूर्ण सफल
होईल.

* * *

१६६३ ..... नोंद दि: २०१५०५
२००७५ ..... वि: काठ्य
१६६३ ..... नोंद दि: २०१५०५

‘ जय जय प्यारे राष्ट्रनिशान ’ हैं प्रसिद्ध हिंदी ध्वजगीत ज्वालाप्रसाद ज्योतिषी यांनीं रचिलें आहे. सुबोध पण मार्मिक शब्दयोजना हैं या गीताचें वैशिष्ट्य आहे. या गीतांत ध्वजाच्या तिरंगीपणाचा उल्लेख नाहीं. भारताचें जें कोणतें सर्वमान्य निशाण असेल त्याला उद्देशून हैं गीत आहे. वास्तविक भारताचा तिरंगी ध्वज हा अलीकडच्या काळांतला आहे व ह्याच ध्वजाला उद्देशून जर हैं गीत असतें तर सर्वसाधारणपणें इतर ध्वजगीतांत जसा तिरंगाचा उल्लेख आढळतो तसा ह्यांत आढळला असता. असो. प्रथम हैं ध्वजगीत मूळ हिंदींत देऊन नंतर त्याचा मराठींत अनुवाद केला आहे.

जय जय प्यारे राष्ट्रनिशान !

जय जय प्यारे राष्ट्रनिशान !

कोटि-कोटि भारत हृदयों का । तूही चिर पूजित भगवान् !

चिर प्रतीक तू देशभक्ति का,

चिर स्मारक तू राष्ट्रशक्ति का,

चिर प्रेरक तू अनासक्ति का,

तेरा है चिर गौरव-मान !

अमर शहीदों का तू स्मारक !

शोषित जीवों का तू तारक !

साम्य-ऐक्य का सतत प्रचारक !

तू ही ध्येय और तू ध्यान !

तू स्वातंत्र्यगीत का गायक !

तू है नवस्फूर्ति का दायक !

तू विदलित जीवों का नायक !

अमर क्रान्ति का तू आव्हान !

तेरे चरणों पर रे शत-शत,
मस्तक चढने को प्रतिपल नत,
तेरी रक्षा वीरों का व्रत !
तुझपर शत-शत जन बलिदान ॥
जय जय प्यारे राष्ट्र निशान !

अनुवाद

आमच्या आवडत्या राष्ट्रनिशाणाचा जयजयकार असो ! कोट्यवधि भारत हृदयांकडून हे भगवन् तू नेहमीं पूजिला जातोस. तू देशभक्तीचें चिर प्रतीक व राष्ट्रशक्तीचें चिरस्मारक आहेस, तू अनासक्तीचा चिरप्रेरक आहेस. तुझा गौरव-मान नित्य आहे. अमर हुतात्म्यांचा तू स्मारक, आणि असहाय जीवांना तू तारणारा आहेस आणि साम्य-ऐक्य यांचा सतत प्रचारक आहेस. तूंच ध्येय आणि तूंच ध्यान. तू स्वातंत्र्य-गीतांचा गायक व नवस्फूर्ति देणारा आहेस. दलित जीवांचा तू नायक व अमर क्रांतीला तू आव्हान देणारा आहेस. तुझ्या चरणांवर क्षणाक्षणाला शेंकडों मस्तकें नम्र होतात. तुझें रक्षण करणें हें वीरांचें व्रत आहे, तुझ्याकरितां शेंकडों लोकांचें बलिदान झालें आहे.

* * *

मागील गीताप्रमाणें “ जय राष्ट्रीय निशान ! ” हेंहि प्रसिद्ध हिंदी ध्वज-गीत असून ते सोहोनलाल द्विवेदी यांनीं रचिलें आहे. यांतहि तिरंगीपणाचा उल्लेख नाही. “ विजयी विश्व तिरंगा प्यारा ” या गीतासारखी याहि गीताची लोकप्रियता आहे.

जय राष्ट्रीय निशान ! जय राष्ट्रीय निशान ! जय राष्ट्रीय निशान !
लहर-लहर तू मलय पवन में । फहर फहर तू नील गगन में
छहर छहर जग के आंगन में सबसे उच्च महान् !

सबसे उच्च महान् ! । जय राष्ट्रीय निशान ! ॥ १ ॥

जबतक एक रक्त-कण तन में । डिगें न तिल भर अपने प्रण में ।
हाहाकार मचावें रण में । जननी की सन्तान !

जननी की सन्तान ! । जय राष्ट्रीय निशान ! ॥ २ ॥

मस्तक पर शोभित हो रोली । बढे शूर-वीरों की टोली ।
खेले आन मरण की होली । बूढे और जवान !

बूढे और जवान ! । जय राष्ट्रीय निशान ! ॥ ३ ॥

मन में दीन-दुखी की ममता । हम में हो मरने की क्षमता ।
मानव मानव में हो समता, । धनी गरीब समान ।

गूँजे नभ में तान । जय राष्ट्रीय निशान । ॥ ४ ॥

तेरा मेरु-दण्ड हो कर में, । स्वतन्त्रता के महासमर में ।
वज्रशक्ति बन व्यापे उर में, । दे दें जीवन प्राण ।

दे दें जीवन प्राण । जय राष्ट्रीय निशान ! ॥ ५ ॥

अनुवाद .

राष्ट्रीय निशाणाचा जयजयकार असो ! तूं मलय पर्वताच्या वाऱ्यानें डोलत राहा ! नील नभोमंडलांत फडकत राहा ! जगाच्या प्रांगणांत तुझी शोभा पसरूं दे ! तूं सर्वांत उच्च आहेस ! जोपर्यंत रक्ताचा एक बिंदु आमच्यांत आहे, तोपर्यंत आमच्या प्रतिज्ञेपासून आम्ही भारतभूचीं लेकरें तिळभरहि ढळणार नाहीं ! मग कसलाहि रणकल्लोळ होवो ! मस्तक चंदनाच्या लेपानें सुशोभित करून शूरीरांची ही टोळी पुढें जावो ! तरुण-वृद्ध सर्वांनीं मरणाची जी ही दुसरी होळीच आहे, ती खेळावी ! आमच्या मनांत दीनदुःखितांबद्दल प्रेम राहावें, आम्ही मृत्यूला तयार राहावें; धनी, गरीब सारे सारखे व्हावेत. आकाशांत “जय राष्ट्रीय निशान !” ही घोषणा निनादित होवो ! नुझा मेरुदण्ड हातांत घेतला कीं स्वातंत्र्याच्या महासमरांत आमच्यामध्ये वज्राची शक्ति येते. तूं आम्हांला जीवन-प्राण दे !

* * *

जलका दिखा रहा है ।

देशगौरव सुभाषचंद्र बोस यांच्या आज्ञाद हिंद सेनेचें हें ध्वजगीत आहे. सुभाषबाबू अकल्पित रीतीनें हिंदुस्थानांतून अदृश्य झाले, ही एक अद्भुत घटना आहे. सुभाषबाबूंनीं हिंदुस्थानांतून निसटल्यावर दिनांक २१ ऑक्टोबर

सुभाषचंद्र बोस

१९४३ या दिवशीं आज्ञाद हिंद सरकारची स्थापना केली. ते स्वतः मुख्य प्रधान व युद्धमंत्री होते. सर्व गट्टी राष्ट्रांनीं या सरकारला मान्यता दिली होती. खऱ्या सरकारला स्वतःचा प्रदेश पाहिजे म्हणून त्यांनीं जपानबरोबर घाटाघाटी करून अंदमान व निकोबार हीं बेटें आपल्या सरकारकरितां मिळविलीं होती. असो. आतां त्यांच्या आज्ञाद हिंद सेनेचें जें ध्वजगीत दिलें आहे, तें तिरंगी झेंड्याचेंच आहे. या तिरंगी झेंड्याची थोरवी या गीतांत वर्णिली आहे. आधीं मूळ गीत देऊन नंतर त्याचा मराठी भावार्थ दिला आहे.

झूठ गीत

कौमी तिरंगे झण्डे ऊँचे रहो जहाँ में

हो तेरी सर बुलंदी ज्यो चाँद आसमां में ।

तू मान है हमारा, तू शान है हमारी,

तू जानका निशां हो, तू जान है हमारी ।

हर एक बशरकी लब पै जारी है ये दुवार्ये

कौमी तिरंगा झण्डा हम शौकसे उडार्ये ।

आकाश और जमींपर हो तेरा बोलबाला

झुक जाय तेरे आगे हर ताज तख्तबाला ।

हर कौम की नजर में तू हो निशां अमनका

हो ऐसे मुअस्सर सारा तेरा जहाँ हो ।

‘ मुस्ताक बे-नवाबी ’ खुश होके गा रहा है

सिरपर तिरंगा झण्डा जलवा दिखा रखा है ।

कौमी तिरंगा झण्डा ऊँचा रहे जहाँ में

भावार्थ

हैं राष्ट्रीय तिरंगी निशाण जगांत उंच फडकत राहो ! हे ध्वजा !
गगनांतल्या चंद्राप्रमाणें तुझा माथा उन्नत राहो ! तूं आमचा मान, तूं
आमचें वैभव आहेस. तूं आमचा बहिश्चर प्राणच आहेस ! तूंच आमचा
जीव कीं प्राण आहेस ! प्रत्येक व्यक्तीच्या ओंठावाटे हेच उद्गार बाहेर
पडत आहेत. असा हा राष्ट्रीय तिरंगी ध्वज आम्ही मोठ्या हौसेनें फडकवीत
आहोंत. आकाशांत नि पृथ्वीवर तुझा बोलबाला आहे. तुझ्यापुढें
सिंहासनाधिष्ठित अशा राजे-महाराजांचे मुकुट नम्र होतात. राष्ट्रांतील
प्रत्येकाला तूं शांततेचा द्योतक असा दिसतोस. असा योग जुळून येवो
कीं ज्यामुळें सारें जग तुझें होईल ! ‘ मुस्ताक बे-नवाबी ’ (विरक्त) कवि
खूष होऊन गात आहे-शिरावर तिरंगी झेंडा तळपलेला दिसत आहे. हा
राष्ट्रीय तिरंगी झेंडा जगांत उंच फडकत राहो !

* * *

मराठी व हिंदींत त्याचप्रमाणे गुजराथी भाषेंतहि कांहीं ध्वजगीतें सुंदर झालीं आहेत. सुप्रसिद्ध गुर्जरकवि स्नेहरश्मि यांचें “ भारत भाग्य विधायक झंडो ” हें तिरंगी ध्वजाचें उत्कृष्ट गुजराथी गीत उपलब्ध आहे. बहुतेक सारीं गुर्जर ध्वजगीतें तिरंगी ध्वजाचींच आहेत. आणि हें साहजिक आहे. महात्मा गांधींच्या गेल्या पावशतकाच्या स्वराज्याच्या चळवळीमुळें गुजरार्थेंत जें नव-चैतन्य निर्माण झालें त्यामुळें तेथील राष्ट्रीय वाङ्मय समृद्ध होत गेलें आहे, व यांतच तिरंगी ध्वजगीतें समाविष्ट झालीं आहेत. आतां स्नेहरश्मींचें ध्वज-गीत प्रथम मूळ गुजराथींत देऊन नंतर त्याचा मराठी भावार्थ केला आहे.

मूळ गुजराथी

केसर वर्णी उषा पधारे तरुण अरुण आ जागे,
भारत भाग्य विधायक झंडो नवचेतन प्रगटावे—

झीलवा विश्व बंधु आवे,
अंजलि भावभीनी लावे !

उन्नत—शिर अे झंडो फरके भारत गगने आजे,
स्वाधीनतानी भव्य ऋचाओ हैये अेने गाजे ;

फरकतो माताने ताजे,

त्रिरंगी झंडो अे राजे

विंध्य हिमाचलथीये ऊंचो झंडो मारो,
तापी रेवा गंगा जमना कृष्णाथीये प्यारो ;

पतितनें पावन करनारो

शौर्य ने श्रद्धा भरनारो !

झंडा ! कोटिक हैयां थडके आजे तारे नामे,
तव छायामां जुगजुग केरां झेरो डसिलां वामे ;

प्रेरणा विश्व नवी पामे,

ऊडे तुं शहिदोने धामे ।

श्वेत प्रभामां झंडा ! तारी, उज्ज्वल रंगे तारे,
अंधारां धोवाशे जगनां, रमशे भारत-द्वारे;

प्रजाओ पृथ्वीनी आवी,

धवलता तारी सोहावी.

हरियाळी हिलोळा लेती धरती स्निग्ध अमारी,
अदकी राजे तव छायामां-छाया तव हरियाळी-

सदा ये लीला तव रंगे,

सुजनता छलकाअे अंगे

केसरभीनी शौर्य टपकती प्रतिभा तारी स्मरीने,
भीषण भोगो देतां जोशुं पाछूं कदी ना फरीने-

पूजशुं चक्र सदा तारुं,

त्रिभुवन-प्राण समुं प्यारुं !

धेरा सौ सागरने हैये, दुर्गम पर्वत धारे,

हीलोळा लेतो तुं ऊडशे, चडशे तुं नित वहारे-

दलित ने पीडित जनतानी-

होय ते पर के पोतानी,

आश भरेलां, चेतनवन्तां, तेजस्वी नर-नारी,

कोटिक कोटि ऊलटी करशे झंडा ! रक्षा तारी-

उष्ण निज लोहीना रंगे,

खेलतां मृत्युनी संगे

हाये हैये प्राणे झंडा । उडजे तुं नित माथे !

काया पडतां चहुं ना बीजुं-छाया तारी साथे !

सुहृद ! नवजीवन तुं भरजे !

अमर ! तुं जोमभर्यो उडजे !

भावार्थ

केशरवर्णी उषा येत आहे नि तरुण अरुण जागे होत आहेत. हा भारत-भाग्यविधाता झेंडा नवचैतन्य प्रकट करीत आहे. याचे स्वागताकरितां सारें विश्व येत आहे आणि त्यानें मनोभावे अंजली जोडली आहे. आज भारता-काशांत हा झेंडा उन्नत शिर करून फडकत आहे. आणि हा स्वातंत्र्याचीं भव्य गीते उच्च स्वरानें गात आहे. भारतमातेच्या मस्तकावर हा तिरंगी झेंडा शोभतो. अबू पर्वत, विंध्य नि हिमालय यांच्याहूनहि हा झेंडा उंच आहे. तापी, रेवा, गंगा, यमुना, कृष्णा यांच्याहूनहि हा आवडता आहे. हा पतितांना पावन करणारा आणि जनतेंत शौर्य व श्रद्धा निर्माण करणारा आहे. हे ध्वजा ! आज कोट्यवधि लोकांना तुझ्या नामापासून स्फुरण मिळते. तुझ्या सावलींत आमचे ठिकाणीं युगायुगांचे संचलेले विष आम्ही ओकतो. तुझ्या छायेत विश्वाला नवी प्रेरणा मिळते. जेथें हुतात्म्यांचा वास आहे, तेथें तूं फडकत राहतोस. तूं धवल प्रकाशांत आपल्या उज्ज्वल रंगानें जगाचा अंधकार नाहीसा करतोस व भारताच्या द्वाराशीं डुलतोस. तुझ्या धवलतेचें स्वागत सारी पृथ्वी करते. तुझ्या हिरव्या रंगापासून स्निग्धता व केशरी वर्णावरून शौर्य प्रकट होते. कितीहि भयंकर दुःखें भोगावीं लागलीं तरी मार्गें सरतां कामा नये या विचाराची स्फूर्ति तुझ्यापासून निर्माण होते. त्रिभुवनाचा प्राण असें जें तुझ्यावर काढलेलें चक्र त्याचें आम्ही पूजन करूं. शेंकडों सागर नि दुर्गम पर्वत यांनीं जरी तुला घेरलेलें असलें तरी तूं डौलानें फडकत राहतोस व तुझी महती नित्य वाढत आहे. दलित जनता, मग ती स्वतःची असो वा परक्याची असो, तिला तूं आशादायक वाटतोस, तिला चेतना देतोस. कोट्यवधि नरनारी तुझें रक्षण करतील. तूं उष्ण रक्तानें रंगून मृत्यूसंगें खेळतोस. तूं आमच्या मस्तकावर नित्य फडकत राहा. आमचें शरीर पडलें तरी तुझ्या आश्रयावांचून दुसऱ्या कशाचीहि आम्ही इच्छा करणार नाहीं. हे सुहृद् ! तूं आमच्यांत नवजीवन भर ! हे अमर, तूं नवीन जोमानें फडकत राहा !

२८ ☆ नवहिंदराष्ट्रज्ञेड्या । प्रणामा घे या ॥

आतां मराठी भाषेंतील दोन प्रसिद्ध ध्वजगीतें देऊं. ' नवहिंदराष्ट्रज्ञेड्या । प्रणामा घे या ॥ ' हें ध्वजगीत श्री. पारसनीस यांनीं रचिलें आहे. १९३० सालच्या सत्याग्रहाच्या चळवळींत हें गीत अतिशय लोकप्रिय झालें होतें. पुण्याचे नामवंत देशभक्त बाळूकाका कानिटकर ऊर्फ सेवक सेवानंद यांनीं या गीताचा प्रचार महाराष्ट्रांत त्या वेळीं सर्वत्र केला होता. हें गीत लहानसेंच पण ओजस्वी आहे. या गीताचें गुजराथींतहि भाषांतर करण्यांत आलें आहे व तें जुगताराम दवे यांनीं मोठ्या सुरस रीतीनें केलें आहे. असो. खालीं मूळ मराठी गीत दिलें आहे.

नवहिंदराष्ट्रज्ञेड्या । प्रणामा घे या ॥ ध्रु० ॥

हिंदभूमिच्या, हिंदि जनांच्या । स्वाभिमान चिन्हा ॥ १ ॥

स्वातंत्र्याच्या वाऱ्यावरतीं । बा फडफडणाऱ्या ॥ २ ॥

' स्वराज्य माझे, मीही त्याचा ' । जगता सांगाय़ा ॥ ३ ॥

हिंदपुत्र हे सिद्ध तुझ्यास्तव । प्राणहि अर्पिया ॥ ४ ॥

नव्या मनूचे शिलेदार हे । नमिती तुज राया ! ॥ ५ ॥

* * *

सेनापति बापट

“ नवहिंदराष्ट्रझेंडा ” हें सुप्रसिद्ध झेंडागीत सेनापति बापट यांनीं येरवडा

तुरुंगांत असतांना रचिलें. सावरकरांच्या ध्वजगीतासारखेंच हें गीत प्रभावशाली आहे. हें कोणत्याहि विशिष्ट प्रसंगीं रचण्यांत आलें नव्हतें, व त्यांत कोणत्याहि विशिष्ट पक्षाचा अभिनिवेशहि दिसून येत नाही. मागील पृष्ठावरील श्री. पारसनीस यांच्या गीताप्रमाणें याला काँग्रेसचें ध्वजगीत म्हणतां येत नाही, हें प्रत्यक्ष गीत वाचूनच समजतें. हिंदुस्थानांत विविध धर्मांचे लोक आहेत त्या सर्वांना मान्य होईल असें तर हें गीत आहेच, परंतु त्यांत एक महत्त्वाचा संदेश दिला आहे. तो हा कीं, स्वातंत्र्यप्राप्तीचा अमुक एक ठराविक मार्ग आहे असें सांगतां

येणें शक्य नाही. सेनापतींच्या शब्दांतच सांगावयाचें झालें तर— “ आम्हांला स्वातंत्र्यप्राप्तीचे जेवढे म्हणून मार्ग आहेत तेवढे सारे संमत आहेत. अगदीं शांतिमय सत्याग्रहापासून तों रणकंदनापर्यंत सारीं साधनें स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं आचरणें अवश्य असेल तर तीं आचरलींच पाहिजेत. आम्ही सत्याग्रही असलों तरी तो सत्याग्रह निर्भेळ अहिंसात्मक राहिलच असें सांगतां येत नाहीं.” आणि म्हणून परिस्थिति येईल त्याप्रमाणें तिला धैर्यनिं तोंड देऊन पुढचा मार्ग काढणें हेंच कोणत्याहि सत्त्वशाली स्वातंत्र्येच्छु राष्ट्राचें कर्तव्य ठरतें. ‘ रण शांतियुक्त खेळूं । रण शुद्ध मुक्त खेळूं । करुं वंछ सर्व खंडां । नवहिंदराष्ट्र झेंडा ॥ ’ ही पद्यावलि सेनापतींची विचारसरणी समजण्याच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे. तसेंच या गीतांत ध्वजांतील भगव्या रंगाचा उल्लेख असल्यानें आमचा लढा विरक्तीच्या—त्यागाच्या—पायावर उभारलेला आहे हेंहि सेनापतींनीं निर्दर्शित केलें आहे. आणि म्हणून सावरकरांचा हिंदुविजयध्वज आणि काँग्रेसचा तिरंगी ध्वज यांचा उत्कृष्ट समन्वय ह्या गीतांत दिसून येतो. इंद्रधनुष्यांतले सारे सात वर्ण ध्वजावर असावेत असें ते म्हणतात. या सात वर्णांवरून राष्ट्राचें

ऐक्य दाखविलें जातें, हे सात वर्ण मिळून पांढरा वर्ण होतो व तोच अखिल हिंदुराष्ट्राचा निदर्शक आहे हें ' धवलत्वि हिंदुआर्य ' या पद्यावलीवरून दिसून येईल. सेनापतींची राष्ट्रध्वजाची ही कल्पना अभिनव वाटते व या गीतावरून सेनापतींची संग्राहक वृत्ति प्रत्ययास येते. असो. हें मूळ मराठी गीत खाली दिलें आहे :

मूळ गीत

(चाल- हा हिंद देश माझा)

बंधांत बंध आम्हां । नवहिंदराष्ट्रज्ञेंडा ॥ ६० ॥

रमवीत हा जनाला । जमवीत वीरमाला ।

शमवील शत्रुबंडा ॥ नव ॥ १ ॥

धवलत्वि हिंदु आर्य । हरितीं महंमदीय ।

ऐक्यक्रियेंत गुंडा ॥ नव ॥ २ ॥

धरि इंद्रचापवर्ण । ते सर्व राष्ट्रवर्ण ।

मैत्रक्रियेंत गुंडा ॥ नव ॥ ३ ॥

धरि सूत्रकर्मचक्र । प्रिय मार्ग तो अवक्र ।

सरलक्रियेंत गुंडा ॥ नव ॥ ४ ॥

भगवा विरक्तिरंग । तें हिंद-अंतरंग ।

मोक्षक्रियेंत गुंडा ॥ नव ॥ ५ ॥

गुंडा मनोरथीं हा । विजयेच्छु भारतीं हा ।

हृदयांत एक मांडा ॥ नव ॥ ६ ॥

भगिनींस बंधुना ही । विनती न फार कांहीं ।

हृदयांत एक मांडा ॥ नव ॥ ७ ॥

प्यारे मुमुक्षु भाई । विनती तुम्हां सदा ही ।

हृदयांतुनी न सांडा ॥ नव ॥ ८ ॥

दडपूनि हा अहंता । नेईल मोक्षपंथा ।

तुडवील मोहबंडा ॥ नव ॥ ९ ॥

स्वातंत्र्य-मोक्षदाता । सायुज्य-मोक्षदाता ।

जगि हाचि एक गुंडा ॥ नव ॥ १० ॥

सत्याग्रहप्रकारीं । सेवूनि निर्विकारीं ।

करुं वंद्य सर्व खंडां ॥ नव ॥ ११ ॥

रण शांतियुक्त खेळूं । रण शुद्ध मुक्त खेळूं ।

करुं वंद्य सर्व खंडां ॥ नव ॥ १२ ॥

कारागृहांत राहूं । यमधर्मभेटि घेऊं ।

करुं वंद्य सर्व खंडां ॥ नव ॥ १३ ॥

मिळवूनि भाइभाई । जुळवूनि लोकशाही ।

करुं वंद्य सर्व खंडां ॥ नव ॥ १४ ॥

* * *

आतां श्री. श्रीधर पाठक यांचें एक सुप्रसिद्ध असें हिंदी राष्ट्रीय गीत सानुवाद दिलें आहे. " जयजय प्यारा भारत देश " हें गीत रचणारे श्रीधर पाठक हे हिन्दी, उर्दू, संस्कृत, फारसी व इंग्रजी या भाषांत निष्णात आहेत. त्यांनीं गोल्डस्मिथच्या काव्याचे हिन्दींत फार सुंदर अनुवाद केले आहेत. तसेंच निसर्गवर्णनपर व स्वदेशभक्तिपर बऱ्याच सुंदर कविता त्यांनीं लिहिल्या आहेत. खालील कवितेंत भारतदेशाची थोरवी वर्णिली आहे. या गीताला " जयगीत " म्हणतां येईल.

मूळ हिन्दी

जय जय प्यारा भारत देश । जय जय प्यारा भारत देश ।

जय जय प्यारा, जगसे न्यारा,

शोभित सारा देश हमारा,

जगत-मुकुट जगदीश-दुलारा,

जय-सौभाग्य सुदेश ।

स्वर्गिक शीश-फूल पृथ्वीका,

प्रेममूल, प्रिय लोकत्रयीका,

सुललित प्रकृति-नटीका टीका,

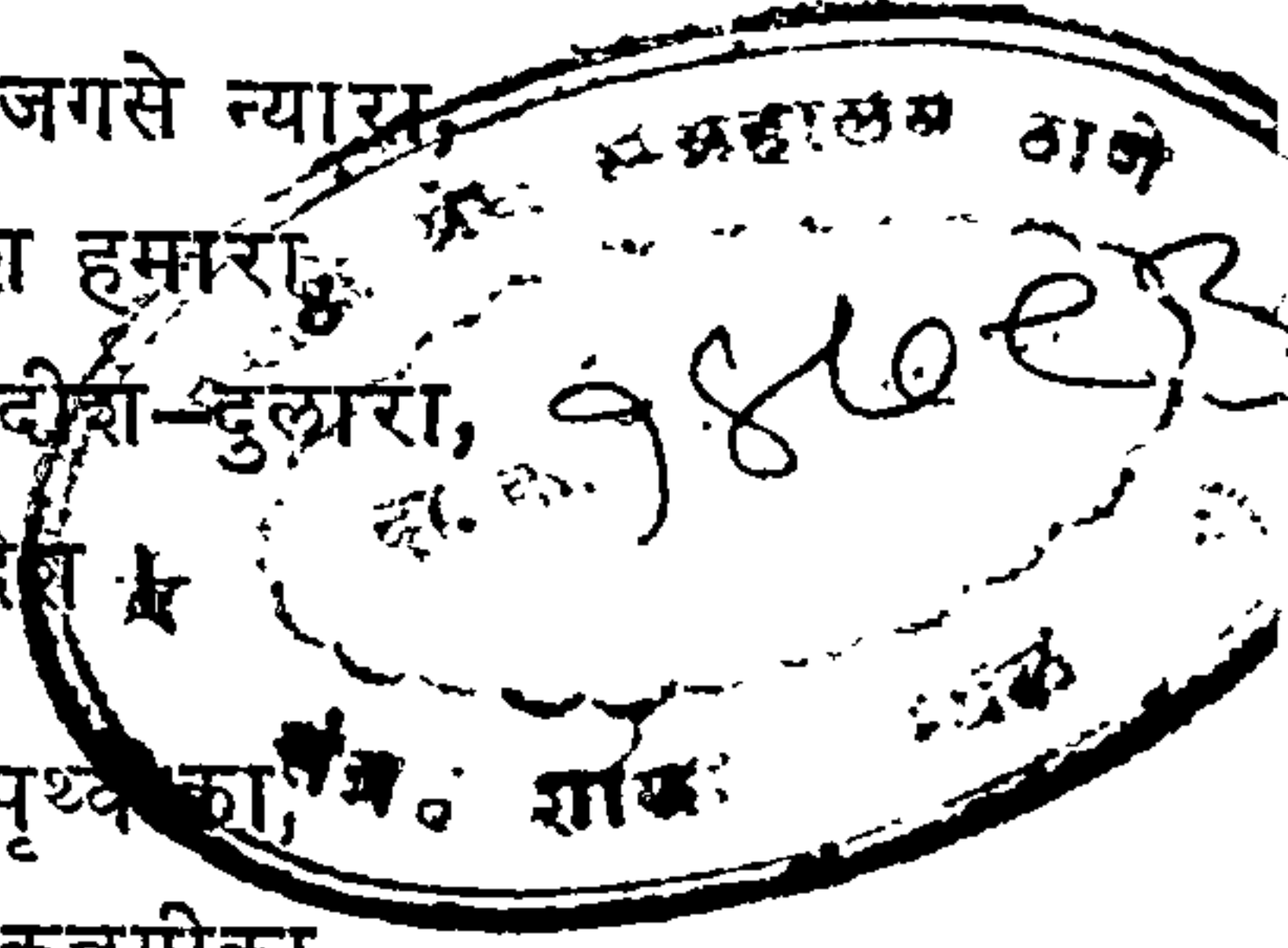
ज्यों निशिका राकेश ।

जय जय शुभ्र हिमाचल-शृंगा,

कलख-निरत कलोलिनि गंगा,

भानु-प्रताप-चमत्कृत अंगा,

तेज-पुंज तप-वेश ।

जगमें कोटि कोटि जुग जीवै,
जीवन सुलभ अमी-रस पीवै,
सुखद-वितान सुकृतका सीवै,
रहे स्वतंत्र हमेश ।
जय जय प्यारा भारत देश ॥

अनुवाद

प्रिय भारत देशाचा जयजयकार असो ! -आमच्या आवडत्या भारत देशाचा जयजयकार असो. हा देश जगांत विशेष प्रकारचा आहे. हा जगाच्या मुकुट-स्थानीं शोभतो. हा जगदीशाचा लाडका आहे. हा महाभाग्यशाली आहे. हा पृथ्वीदेवीच्या मस्तकावरील स्वर्गीय अलंकार होय ! हा प्रेम-मूल, तीनहि लोकांत प्रिय आहे. हा प्रकृतिरूप (निसर्गरूप) नटीच्या भालावरील अत्यंत सुंदर तिलक आहे. (म्हणजे या देशांतील निसर्गसौंदर्य अतिशय रमणीय आहे.) रात्रीला जसा चंद्र शोभवितो, तसा हा देश प्रकृतिनटीला शोभवितो. शुभ्र अशा हिमाचलाच्या शिखरांनीं हा भूषित झाला आहे. या ठिकाणीं गंगा नदी आपल्या लहरींनीं कलरव करते. उज्ज्वल सूर्यकिरणांनीं हा तेजःपुंज झाला आहे व तप हाच ज्याचा श्लेष असा हा देश आहे. हा देश जगांत कोट्यवधि वर्षे जिवंत राहो. हा देश जीवनरूपी अमृतरसाचें पान करो. सत्कृत्यांनीं रचिलेल्या मंडपासारखा हा देश आम्हांला सुखप्रद होवो. आम्ही या देशांत नेहमीं स्वतंत्र राहतो. आमच्या आवडत्या भारत देशाचा जयजयकार असो.

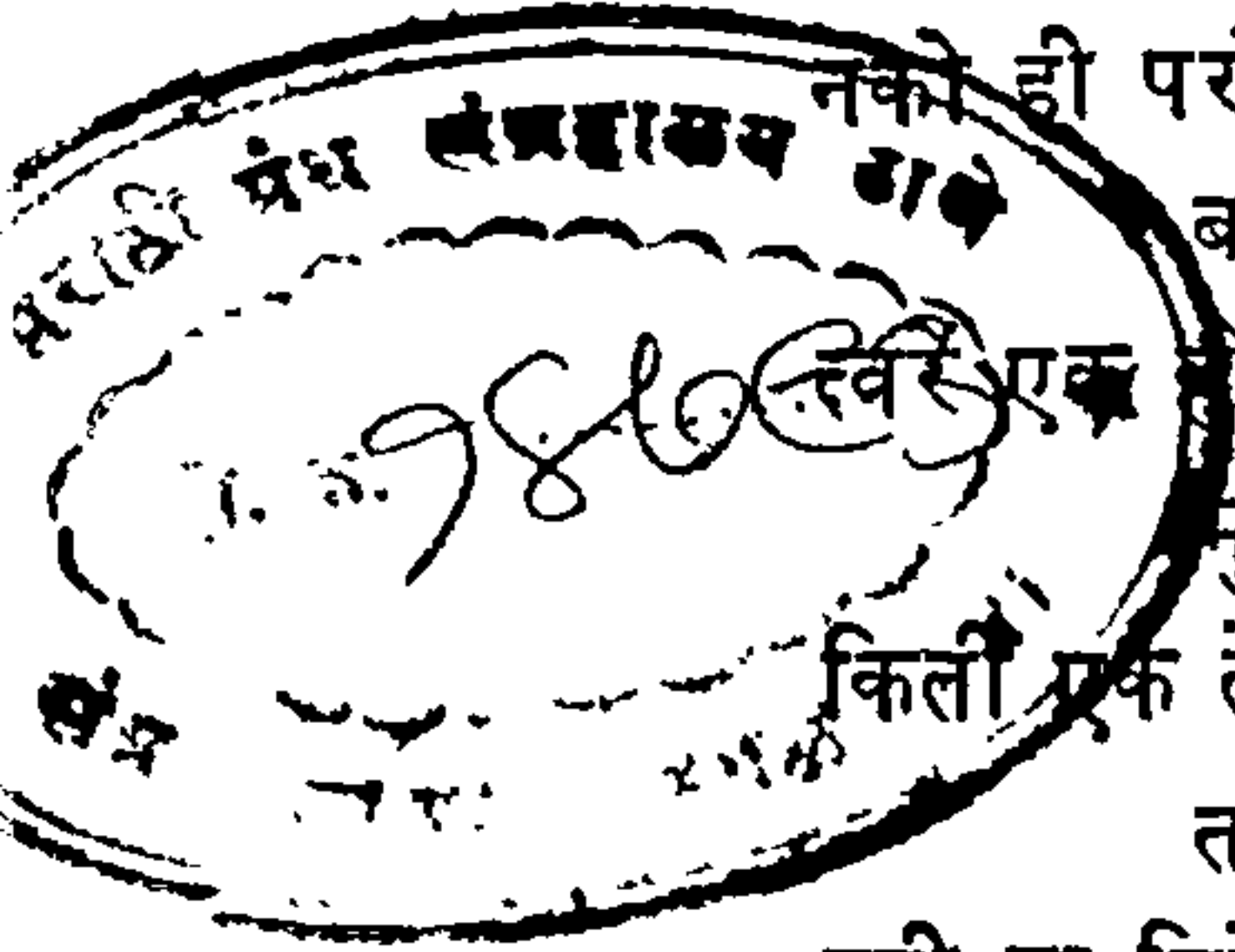
* * *

तामिळनाडचे सुप्रसिद्ध देशभक्त व कवि सुब्रह्मण्य भारती यांचें त्या प्रांतांत “ वन्दे मातरम् ” हें अतिशय लोकप्रिय झालेलें राष्ट्रगीत आहे. ह्याच नांवाचें वंकिमचंद्रांचें “ वन्दे मातरम् ” हें बंगाली गीत तर अखिल भारतांत मान्यता पावलेलें असून तें आतां भारताचें अधिकृत राष्ट्रगीतहि आहे. अर्थात् खालीं दिलेलें गीत हें त्या गीताहून वेगळें आहे. हें गीत मूळ तामिळ भाषेंत आहे. मुंबईच्या साउथ इंडिया असोसिएशनच्या कार्यकर्त्यांकडून तें मिळालें. परंतु नुसतें मूळ गीत मिळूनहि कांहीं उपयोग नव्हता. कारण तामिळ शब्दयोजना मराठी वाचकांना परिचित नाही. बंगाली, हिंदी, गुजराथी या भाषा ज्या मराठी वाचकांना अवगत नाहीत त्यांना त्या भाषांतले पुष्कळ शब्द माहीत असल्यानें विशेष अडचण भासत नाही. आणि एकदां मराठी भावार्थ वाचून तो मूळ बंगाली, गुजराथी किंवा हिंदी गीतांशीं ताडून पाहिला तर मग पुनः मराठी रूपांतर वाचण्याची फारशी आवश्यकता वाटत नाही. परंतु तामिळ गीताचें सर्वच कांहीं वेगळें आहे. तें गीत मुळांत दिलें तरी त्याचा विशेष उपयोग नसल्यानें मीं फक्त त्याचें मराठी पद्यमय भाषांतर करून दिलें आहे. हा मराठी अनुवाद विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनीं संपादिलेल्या अर्वाचीन चरित्रकोशांतहि प्रसिद्ध झाला आहे.

मराठी अनुवाद

तुला वंदुं माते ! तुझे गीत गाऊं,
जगीं तूं अम्हां मायभू देवता ।
अहा ! जातिपंथांचिया पार जाऊं,
निनादू तुझी भूतलीं दिव्यता ।
असो विप्र वा अन्यवर्णीय कोणी,
तुझ्या वैभवा वानिती सर्वथा ।
कधींही न त्यां अंत्यजां हीन मानूं,
न साहे अतां भिन्नता ही वृथा ॥ १ ॥

जरी जन्मलों भिन्नवर्णीय आम्ही,
तरी नांदतों एक ठायीं सुखें ।
कसे अंत्यजांना स्वयें दूर लोटूं ?
अम्हांला कधींही न ते पारखे ।

नको ही परंतू परांची गुलामी
बहू जाहली जी अतां तापदा ।
त्वरेण एक हीऊनियां सर्व वंदूं
मुदें मायभूमीचिया सत्पदा ॥ २ ॥
कितली एक ते राहुं द्या धर्म येथें,
तसे पंथ सारे सहस्रावधी ।

परी या विदेशीय सत्ताधिपांना,
रिता ठाव येथें न देऊं कधीं ।
असे हिंदभू आमची एक माता,
तिचीं सर्व आहों अम्ही लेंकरें ।
किती आमचे वाद होवोत येथें,
तरी बंधु भाईच आम्ही खरे ॥ ३ ॥

अहा ! जोंवरी ऐक्य राहिल देशीं,
असे आमच्या जीवना धन्यता ।
परी दुर्गतीच्या दरीमाजि जाती,
मनीं भेद जे ठेविताती वृथा ।
सदा मानसीं सत्य हें जागवीतां,
असे काय विश्वांत आम्हां उणें ?
त्वरेण इष्ट तें साध्य होईल सारें,
करूं आमचे सार्थ लोकीं जिणें ॥ ४ ॥

श्री १८१ अथ महान्याय, ठाणे. स्थळप्रत.

मनुष्यः ४००५ वि: .. का०५
कर्मिक १६९३ नो: दि: २८१५५

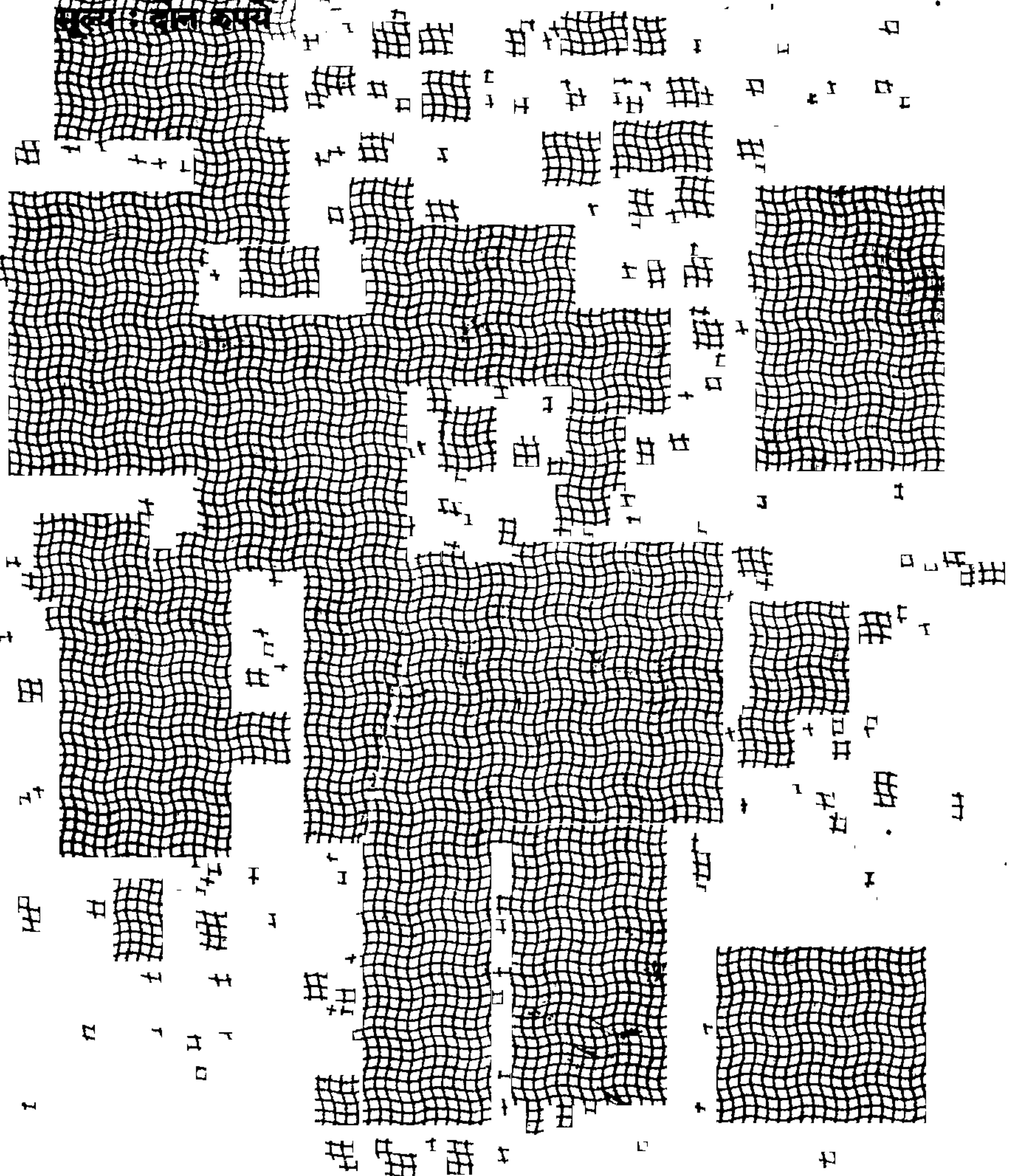

REFBK-0014793

REFBK-0014793

श्री. जनार्दन गंगाधर करंदीकर बाशींच्या सुलाखे हायस्कूलचे माजी अध्यापक, यांनीं भारतांतील व इतरहि देशांतील राष्ट्रीय गीतांचा विशेष परिचय करून घेण्याचे दृष्टीनें अभ्यास केला असून या पुस्तकांत त्यांनीं या गीतांसंबंधीं केलेलें विवेचन माहितीपूर्ण व अभिनव आहे असें दिसून येईल. श्री. करंदीकर यांचा चरित्र-विषयक लेखनाचा व्यासंगहि चांगला असून त्यांनीं लिहिलेल्या 'विठ्ठल-भाई पटेल' (चरित्र व आठवणी) या पुस्तकाची गणना मराठींतील एका सर्वमान्य व उत्तम चरित्र-ग्रंथांत केली जाते.

पुस्तक : राजा राम

पुस्तक : राजा राम